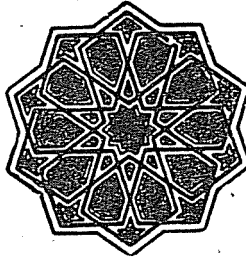

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

ENDÜLÜS'TE ARAP TARİH YAZICILIĞININ DOĞUŞU

Dr. Abdulvahid Zennun TAHA
Çev.: Arş. Gör. Mustafa HİZMETLİ

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

GİRİŞ

Endülüs'te tarih ilminin doğuşu, gelişimini kendisine borçlu olduğu Doğu kökeninden kopuk değildir. Bununla beraber bu ilim, İslâm'ın doğuşu esnasında hadis ilmine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Ancak Arap yarımadasında -özellikle Yemen'de- biraz tarih fikri ve belirgin bir tarih sistemi içeren yüksek seviyeli medeniyetler ortaya çıkarmış İslâm öncesi mirasla olan irtibat noktaları ve sürekliliği gözardı edilmemelidir. Kuzey Arapları arasında, onların ilahları, sosyal durumları, gelenekleri, savaşları, gündelik hayatları ve nesepleri etrafında dolaşan şifahi rivayetler vardı. Bu rivayetler özellikle Arap kabileleri arasındaki savaşları nakleden "Eyyamü'l-Arab" rivayetleriyle devam etmiştir. Bu savaşlarda söylenen şiir ve nesir, anlatılan kahramanlık hikayeleri ve yeni olaylar, İslâm'ın doğuşu esnasında yazılmaya başlanan tarihi bilgilerin bir kısmını oluşturur. Şiirle nesrin birbirine karıştığı dinamik bir tarza sahip bu rivayetlerin özellikle kabile ortamındaki Araplar arasında tarih ilminin başlamasında rolü olmuştur¹.

Arapların soylarına ve özel günlerine önem vermeleri, İslâm döneminde daha da arttığı gibi olayların zorlamasıyla beraber yeni bir çeşit ortaya çıkmıştır ki bu da **megazi** veya peygamberimizin yaptığı savaşlardır. Bu savaşlar Müslümanlar nazarında ilgi ve gurur kaynağı olmuştur. Allah Rasulünün hayatı ve hayatının çeşitli dönemleri ile ilgili araştırmalar tam anlamıyla gelişmiştir. Bu araştırmaları ilk başlatanlar, senetlerin sağlamlığı ya da raviler zincirinin olayı rivayet eden ve gözleriyle görenlere kadar ulaşması konusuna önem veren muhaddislerdir. Ümmetin tarihinde erken

1. Bkz. Abdulaziz ed-Durî, **Bahsun fi Neşeti İlmi't-Tarih inde'l-Arab**, Beyrut 1960 13-17.

dönemde ortaya çıkan bu eğilim, bilgilerin kaynaklarına yönelik eleştirel bir bakış doğurmuş, rivayetlerin toplanmasında araştırma ve inceleme esasını getirmiş, tarihi araştırmalara da sağlam bir temel oluşturmuştur².

Müslümanlar 92/711 yılında Endülüs'ü fethettiği esnada, doğuda hâlâ başlangıç aşamasında olan bu araştırmalar, özellikle 2/8. yüzyılın 2. yarısından sonra yavaş yavaş serpilip gelişmeye başladı. Böylece sîret araştırmalarıyla ilgili Muhammed b. İshak'ın (ö. 151/761) kitabı gibi ilk sistematik kitaplar ortaya çıktı. Sîret araştırmaları bu yüzyıl içinde tarih ve hadis konusunda büyük bir ekol niteliğindeki Medine-i Münevvere dışında; Yemen, Irak, Suriye, Mısır gibi yerlere de yayıldı. Sonra tarihi araştırmalar gelişti ve siyerin yanısıra diğer bir çok konuyu içermeye başladı. Bunlar Hz. Peygamber'in ölümünden sonraki İslam tarihi olayları, İslâm öncesi Arapların, özellikle Yemen ve Hire Araplarının tarihi, geçmiş peygamberlerin tarihi, İranlılar ve Rumlar gibi bazı komşu kavimler ile Hind, Çin ve Kıptiler gibi diğer milletlerin tarihidir³.

Sonuçta, Arap-İslâm devletinin genişlemesi, uzak bölgeleri ve vilayetleri kapsaması sonucunda bu yeni yerlerde oraların tarihini yazılması- na ihtiyaç duyuldu. Bu, uzak yerlerdeki tarih hareketi yeni çevreden ve orada hakim olan iktisadi, sosyal ve siyasi şartlardan etkilenerek yeni bir çizgi oluşturmakla birlikte, İslâm'ın ilk döneminde ortaya çıkan tarih hareketinin Medine, Irak ve diğer yerlerde yayılan büyük ekollerin genel çizgisini izlemeye devam etmiştir.

ENDÜLÜS'TE TARİH YAZICILIĞIYLA İLGİLİ İLK GİRİŞİM

Abdülmelik b. Habib es-Sülemî

Endülüs, fethedildikten sonra tarih yazıcılığı konusunda Doğu'nun etkisi altında kalmış büyük vilayetlerin ilki görünümündeydi. Bu etki, bazı âlimlerin Mısır'a gidip Mısırlı hocalardan ilim almaları sonucunda bizzat Mısır'dan geldi. Abdülmelik b. Habib es-Sülemî (ö. 238/852) bu etkinin en açık örneği sayılır. O, Endülüs topraklarında ülkesinin tarihine dair kitap yazan ilk Arap'tır. İbn Habib, gençliğinin ilk dönemlerini İlbire ve Kurtuba'da geçirdi. Bu iki şehirde yaşayan ve ilim tahsil eden İbn Habib, daha sonra doğuya giderek oradaki ilim meclislerine katıldı. Özellikle Medine-i Münevvere'de Malikî fıkhi okudu ve mezhebin önde gelen fıkıhçılarından oldu. İbn Habib, Endülüs'e döndüğünde büyük bir üne kavuştu ve insanlar ona "Endülüs'ün en büyük alimi" (âlimü'l-Endelus) adını verdiler. Birçok kitap yazan İbn Habib'in eserlerinin büyük bir kısmı günümüze kadar gelmemiştir. Elimizde onun sadece Oxford'da Bodleian kütüphanesi 127 numarada kayıtlı "Tarih" isimli kitabının

2. a.g.e., 20

3. Şakir Mustafa, et-Tarihu'l-Arabî ve'l- Müverrihûn, Beyrut 1979 I, 101-2

yazma nüshası bulunmaktadır⁴. Fakat içerisine garip olaylar ve efsaneler karıştığından bu kitabın ilmi değeri çok azdır.

İbn Habîb, kitabına dünyanın yaratılışı ile başlar ve peygamberler tarihi, peygamberimizin ve hulefâ-i raşîdînin hayatı gibi konularla devam ederek Endülüs'ün fethine kadarki olayları anlatır. O, Endülüs'te bulunan zenginlikler, değerli madenler ve oraya egemen olan krallar ve emirlerle orayı fethetmek için savaşanların hayat hikâyelerini anlatarak dünya tarihini Endülüs tarihi için bir giriş yapmıştır. İbn Habîb, eserinde Endülüs'ün fethi, Tarık b. Ziyad ve Musa b. Nusayr'ın bu fetihteki rolü gibi konulardan bahsetmesinin yanı sıra Emevîler dönemindeki bazı vali ve yöneticilerden de özetle bahseder. Fakat İbn Habîb'in sunduğu bu bilgiler, efsanelerle iç içedir ve binbir gece masallarından bir hikaye görünümündedir. Mesela o, Tarık'ın gördüğü bir rüyayı, cinlerin yaptıkları ve savundukları bir kaleyi müslümanların kuşatmasını uzun uzun anlatır. Toledo sarayındaki hazinelerden ve Süleyman'ın sofrasından söz ederken de konuyu gereksiz yere uzatan İbn Habîb, eserine dahil ettiği diğer bir çok efsaneyi de "tarihtir" diyerek abartılı bir şekilde anlatır⁵.

İbn Habîb, bu haber ve rivayetlerin çoğunu Leys b. Sa'd (Ö. 175/791), Abdullah b. Vehb (Ö. 197/812) gibi Mısırlı hocalarından aktarır. İbn Habîb bu rivayetleri doğrular ve bu ravilere ilave olarak isimlerini saydığı diğerlerini de katarak şöyle der: "Mısırlı hocalardan bazıları dedi ki; İbn Nusayr nehre ulaştı..."⁶ Bu rivayet, İbn Habîb'in rivayetlerinin çoğunun, Musa b. Nusayr ile beraber fethine katılan bazı kişiler ve duydukları fetih olaylarını Endülüslü öğrencilerine anlatan Mısırlı muhaddisler yoluyla geldiğini açıkça göstermektedir. Bu hocalar, Endülüs'ün acayiplikler ve karanlıklar denizinde bulunan bir ülke olduğunu, orada cinlerin oturduğunu, bu cinlerin büyümlü kaleler ve putlar yaptıklarını, Süleyman'ın şişeye hapsettiği şeytanların orada yaşadığını dile getirmekteydiler. Bu yüzden İbn Habîb'in kitabı bu çeşit rivayetlerle doludur⁷.

Eserin 10. bölümü ile ilgili kapsamlı bir inceleme yapan ve bu bölümün Endülüs'le ilgili kısmını yayınlayan Dr. Mahmud Ali Mekki, bu nü-

4. Abdulmelik b. Habîb ve kitabı hakkında geniş bilgi için bkz. İbnul-Faradî, Ebul-Velid Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Ezdi, *Tarihu Ulemâi'l-Endelüs*, Kahire 1966, 269-272; el-Humeydi, Muhammed b. Ebî Nasr, *Cezvetü'l-Muktebes*, Kahire 1966, 282-284, İbn İzarî, Ebul-Abbas Ahmed b. Muhammed, *el-Beyanü'l-Muğrib*, neşr. G.S. Colin ve Levi Provencal, Leiden 1948, II, 110-1, Karl Brockelman, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, (Ar. trc. Abdulhalim en-Neccar), Kahire 1969, III, 86. Pons Boigues, (Los historiadores Y Geografos Arabigo Españoles), Amsterdam 1972, Reprint of Madrid edition, 1898, 29-38.
5. Bkz. Abdulmelik b. Habîb es-Sülemi, İstiftahu'l-Endelüs, neşr. Mahmud Ali Mekki, Mecelletu Ma'hedi'd-Dirasâti'l-İslamiyye fi Madrid, sayı 5, 1957, 221-243 özellikle 229, 230, 231, 225, 226, 229, 230, 231. Ve krş. Angel Gonzales Palencia, *Tarihu'l-Fikri'l-Endelüsi*, (Ar. trc. Hüseyin Munis) Kahire 1955, 195.
6. İbn Habîb, 230.
7. a.g.e., 229 ve krş. Palencia, a.g.e., 196.

hanın İbn Habîb'in asıl kitabının küçük bir özetinden başka bir şey olmadığı ve İbn Habîb'in bazı öğrencileri tarafından oluşturulduğu görüşündedir⁸. Bunun delili ise, kitapta geçen müslüman Endülüs emirleri zincirinin, emirliği 274/888 yılında sona eren halife Abdullah b. Muhammed ile son bulmasıdır. Ancak İbn Habîb, bu tarihten yaklaşık 35 yıl önce ölmüştür. Tercih-eşayan görüşe göre; bizzat İbn Habîb'in talebelerinden biri olan İbn Ebi'r-Rika, kitabı şimdiki haline sokmuş, tamamlamış ve bazı eklemeler yapmıştır. Çünkü o, hocası olan İbn Habîb'den işittiklerini kaydetmiştir⁹.

Buna göre, Endülüs hakkındaki tarih yazıcılığı hareketi, Mısırlıların çabalarına dayalı olup daha önce hadisçiler tarafından kullanılan isnat metodunu izlemiştir. Bu doğaldır, çünkü bu bilgilerin çoğu tarihçi değil, hadisçidir. Tarihe önem vermeleri ise, ümmet ile ilgili tecrübelerinin gelişmesi ve tarihî haberlerle fetih olaylarının insanlar arasında yayılmasının bir sonucudur. Abdulmelik b. Habîb'in kendisi de hadisçi olup İmam Malik'in Muvatta'sının en iyi şerhi sayılan el-Vadihat'ı yazmıştır¹⁰. Dolayısıyla İbn Habîb'in tarih konusundaki bu eseri, kusur ve eksikliklerle dolu olmasına, hurafe ve efsanelere ağırlık vermesine rağmen Endülüs'teki tarih yazıcılığında ilk Arap girişimidir.

Mearik b. Mervan

Endülüs'teki tarih yazıcılığında diğer öncü girişimlerden biri de dönemi 3/9. yüzyıla tekâbül eden Musa b. Nusayr'ın torunlarından Mearik b. Mervan b. Abdulmelik b. Mervan b. Musa b. Nusayr'ın çalışmasıdır. Humeydî¹¹, Mearik'in Endülüs tarihi konusunda bir kitap yazdığını belirtmektedir. Endülüs'ün fethi konusunda Musa b. Nusayr'ın rolünü ve bu esnada başından geçen olayları ele alan kitap, halen kayıptır. Dr. Mahmud Ali Mekki¹², İbn Kuteybe ed-Dineveri'ye nisbet edilen el-İmame ve's-Siyase adlı eserde, Musa b. Nusayr'ın hayatı etrafında dönen uzun bir kısmın, Musa b. Nusayr'ın torunu Mearik b. Mervan'ın kitabından alındığı görüşündedir. Muhtemelen el-İmame ve's-Siyase'nin yazarı, eserinde Mearik b. Mervan'ın kitabıyla birlikte başka kaynaklardan da yararlanmıştır. Her halükarda kitabın bu kısmına Musa b. Nusayr'ın rolünü öne çıkarmayı ve ona efsanevi bir kahramanlık sıfatı vermeyi hedefleyen efsaneler ve uydurma rivayetler de eklenmiştir¹³.

8. M.A. Mekki, (Egipto Y Los Origenes de la historiografia Arabe-Española), Revista del Instituto de Estudios Islámicos, Madrid 1957 V, 197-200.

9. Palencia, a.g.e. 195.

10. İbnu'l-Faradî, 27, el-Humeydî, 283.

11. el-Humeydî, 338.

12. Mekki, a.g.e., 21.

13. Bkz. İbn Kuteybe, el-İmame ve's-Siyase, (Endülüs Bölümü) (Thk. Taha Muhammed ez-Zeynî, Kahire, II 60-7.

Abdullah b. Hukeym

Doğudan etkilenmiş ve üzerindeki efsanevî havanın aşırılığıyla bilinen tarih yazıcılığındaki bu girişimler, özellikle Endülüs'teki hayatın gereklerine dayalı özel konular üzerinde yoğunlaşmaya ve yeniliğe önem vermeye başlayan tarihçilerin dönemi olan 4/10. yüzyıla gelindiğinde sona erer.

Bu tarihçilerden biri Hukeym lakaplı Ebu Muhammed Abdullah b. Ubeydullah el-Ezdfî'dir (Ö. 341/952). Hukeym, dil bilen, rivayetleri ezberleyen ve şiir söyleyen biridir¹⁴. Ensab hakkında, **Ensabu'd-Dahilîn ile'l-Endelüs mine'l-Arab ve Gayrihim** adında bir kitap yazarak bunu 330/941'de Emevî halifesi Abdurrahman b. Muhammed en-Nasır lidinillah'a ithaf etmiştir. Hukeym, bu kitabında Endülüs'teki halifeleri, onların soyundan gelenleri, Kureyş'i, onların azatlı kölelerini, yöneticileri ve diğer görevlileri, Kureyş dışında doğudan Endülüs'e giren ünlü Arap ve Berber kabilelerini anlatmıştır¹⁵.

Araştırmacılardan az bir kısmı dışındakilerin bu tarihçiden bahsetmemelerinin sebebi, belki de, onun bu kitabının da kaybolan Endülüs kitapları arasında yer almış olmasıdır. Ondan geriye kalan ve sonraki nesil tarihçilerden bazılarının, bu cümleden olarak Muhammed b. Muhammed b. Abdulmelik el-Ensari'nin **ez-Zeyl ve't-Tekmile li Kitabeyy-el Mevsil ve's-Sıla**¹⁶ kitabında olduğu gibi naklettiği parçalar, Endülüs'te meşhur Arap ailelerinden bazılarının yerleşmesi noktasında verdiği bilgiler bakımından zengindir. Endülüs'te ensab yazarlığı, Arap ve Berber kabilelerinden çoğunun bu ülkeye girmesi, kaynaşması ve soylarını kaybetmeleri ihtimali sebebiyle zorunlu bir ihtiyaç olarak görülmektedir. Endülüs emirleri ve halifelerinin bu eserleri, soy kütüklerini belirleme ve belgelemeye yaradıkları için destekledikleri Hukeym'in kitabını en-Nasır Lidinillah'a ithaf etmesinden açıkça anlaşılmaktadır. Yine halife Hakem el Mustansır Billah da (350-366/961-976) tarih ilminin bu önemli alanına yazdığı eserlerle ünlüdür¹⁷.

Muhammed b. Hâris el-Huşenî

Biyografi ve tabâkat ile ilgilenen tarihçilerin en meşhuru Muhammed b. Hâris el-Huşenî'dir. O, Kuzey Afrika'da Kayrevan'da doğmuş ise

14. İbnul-Ebbar, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Kudaî, et-Tekmile li-Kitabis-Sıla, (nşr. İzzet el-Attar, Kahire, 1955-1956, II, 783.
15. Muhammed b. Muhammed b. Abdulmelik el-Ensari, ez-Zeyl vet-Tekmile li Kitabeyy el-Mevsil ves-Sıla, Thk. Muhammed b. Şerife, Beyrut, Tsz. 213, 6. kitap Thk. İhsan Abbas, Beyrut 1973, 208.
16. Örnek olarak bkz. ez-Zeyl vet-Tekmile I. kitap, 1. kısım 213, 5. kitap I. kısım, Thk. İhsan Abbas, Beyrut 1965, 250, 5. kitap 2. kısım, 574, 654, 6. kitap 208.
17. Ali b. Ahmed b. Hazm, Hakem el-Mustansır'dan ensabla ilgili bolca aktarımda bulunur. Bkz. Cemhereti Ensabi'l-Arab, Thk. Abdusselam Muhammed Harun, Kahire 1962, 88, 310, 399, 408, 424.

de, henüz 12 yaşındayken Endülüs'e göç etmiş ve Kurtuba şehrine yerleşerek Muhammed b. Abdulmelik b. Eyimen, Kasım b. Esbağ, Ahmed b. Ubade, Muhammed b. Yahya b. Lübâbe gibi büyük alimlerden ders almıştır. Huşenî'nin pek çok ilgi alanı arasında en önemlisi hadis, fıkıh ve dil idi. O, halife Hakem el-Mustansır Billah'ın teşvikine mazhar olmuş ve onun için pek çok kitap yazmıştır¹⁸. Humeydi¹⁹, onun **Ahbaru'l Kudat bi'l-Endelüs/Ahbaru'l Fukaha ve'l-Muhaddisin** ile bunların dışında başka kitaplar yazdığına işaret eder. Onun ilk kitabı bir kez 1914 yılında Madrid'de İspanyolca tercümesiyle beraber Julian Ribera tarafından **Historia de los Jueces de Cordoba** adıyla, bir kez de 1966 yılında Daru'l Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme tarafından **Kudatul Kurtuba** adıyla yayınlandı.

el-Huşenî bu kitapta, o dönem Kurtuba'sındaki sosyal hayatın bazı yönlerinin gerçekçi bir görüntüsünü sunmaya özen göstermiştir. Malzemesinde esas olarak dayandığı çeşitli kaynaklar arasında, yöneticiler ve kadılar arasındaki yazışmalar, bazı nüfuzlu ailelerin elinde ve Emevî sarayında korunan belgeler bulunmaktadır. Yazar, muhtemelen isim ve başlığı bilinmeyen bazı kitaplara ve o dönemde insanlar arasında dolaşan yaygın rivayetlere de dayanmıştır. el-Huşenî pek çok kez kitabının kaynaklarına işaret etmesine rağmen bu işaretler müphemdir. O, bu kaynakların orijinalini incelemeye yetecek açık ifadeler kullanmamıştır. Buna örnek olarak onun şu sözleri verilebilir: "Bana ilim ehlinden bazısı dedi ki..." "İlim ehlinden açıkça işittim ki..." "Raviler bana şöyle dedi...", "Bazı hikayelerde gördüm ki..." ve "Bana, ilim ehlinden kendisine en çok güvendiğim biri şunu haber verdi..."²⁰.

el-Huşenî'nin ikinci kitabı aslında Humeydi'nin **Ahbaru'l-Fukâhâ ve'l-Muhaddisin** ismiyle belirttiği **Tabakatu'l-Muhaddisin bi'l-Endelüs** isimli kitaptır. Eser Rabat'taki kraliyet kütüphanesinde 6916 numarada kayıtlı olup, 128 varaktan oluşur ve Endülüslü ünlü hadisçilere ayrılmıştır. Kitap, çeşitli hadisçilerin ve alimlerin hayatına ayrılmış olmasına rağmen, o sırada Endülüs'e hakim olan hayatın bilinmesine yardımcı olacak nitelikteki kıymetli tarihi ve sosyal konuları da içermektedir. Yine söz konusu eser Müslümanların Endülüs'e ilk yerleşmelerine ilişkin gerçekten faydalı bilgiler içermekle birlikte araştırmacıların çoğunluğu, bu yazmayı görme ve faydalanma imkanı bulamamıştır²¹.

18. İbnu'l Faradî, 112-113, el-Humeydi. 53.

19. el-Humeydi, 53.

20. Mesela Bkz. el-Huşenî, Kudatu Kurtuba, Kahire 1966 8, 14, 15, 22, 37, 82, 89, 100.

21. Bkz. Abdulvahid Zennun Taha, el-Feth ve'l-istikrari'l-Arab fi Şimali İfrikkiye ve'l-Endelüs, Bağdat-Milano, 1982. 34.

Bazı modern araştırmacılar²², el-Huşenî'nin Endülüslü tarihçilerden ayrı görülmesi gerektiğine inanırlar. Çünkü o aslında Kuzey Afrika'dan gelme bir Kayrevanlıdır. Endülüs'e Hakem el-Mustansır Billah döneminde gelmiştir. Belirttiğimiz gibi Huşenî'nin kültür ve düşünce tarzı Endülüs asıllı hadisçiler ve hocaları gözetiminde Endülüs'te şekillendiğinden, fikir ve kültürde o bir Endülüslü sayılır. Aslında onun kültürel alanda ortaya koydukları, yaşadığı yeni çevredeki fikrî, kültürel ve sosyal hayatın yansımından başka bir şey değildir. Zaten Huşenî, Endülüs'e gittikten sonra oradan başka vatan tanımamış, ömrünü orada geçirmiş ve 361/971 yılında Endülüs'te öldüğünde, oranın toprağına defnedilmiştir.

İbnü'l-Kûtiyye

Bu dönemde Endülüs tarihi konusunda yazan başka bir alim, İbnü'l-Kûtiyye olarak bilinen ve 367/977 yılında ölen Ebu Bekir Muhammed b. Ömer b. Abdülaziz'dir. İbnü'l Kûtiyye, kral Witiza'nın torunu Sara el-Kûtiyye'ye nispet edilir. Kurtuba'da doğan, İşbiliye'de öğrenim gören İbnü'l Kûtiyye, dil ve nahiv konusunda yüzyılının en büyük alimlerinden biriydi. Endülüs olaylarını ezberlemiş olan İbnü'l-Kûtiyye, Endülüs emirlerinin yaşam hikayeleri, fakihlerin ve şairlerin durumlarıyla alakalı rivayetlerle de ilgileniyor ve bunları ezberden yazdırıyordu²³. Bize ulaşan en önemli eseri **Tarihu'l-İftitahi'l Endülüs**'te Endülüs'ün fethinden Abdullah b. Muhammed'in emirliğinin sona ermesine (299/912) kadarki Endülüs tarihini anlatmaktadır. Araştırmacıların çoğunun tercih ettiği görüşe göre İbnü'l-Kûtiyye bu kitabı kendisi yazmamış, ancak muhtemelen eser, tarihe ilgi duyan, onun derslerine katılıp ondan işittiklerini yazanlar tarafından oluşturulmuştur²⁴. Eser, müellifin eğilim ve isteklerinin açıkça yansıdığı kısa olaylar derlemesi olup birbirinden kopuk haberleri ihtiva eder. Belirttiğimiz gibi eserde rivayetler, İbnü'l-Kûtiyye'den değil, dinleyenlerden birinin ağzındadır. Kitabın aşağıda verilen ilk cümleleri bunu ortaya koymaktadır.

“Ebu Bekir Muhammed b. Ömer b. Abdülaziz bize haber verdi ve dedi ki”²⁵.

Yazar, Arapların Endülüs'e girmesinden önce orada hakim olan Vizigot hanedanına mensup olması dolayısıyla eserde Gotlarla ilgili birçok olaya, özellikle de Witiza oğlu Artobas ile onun Sumeyl b. Hatim el-Kilabî ve Abdurrahman ed-Dahil²⁶ gibi ileri gelen Arap şahsiyetleri ile ilişkileri hakkında pek çok bilgiye yer vermiştir. Endülüs milliyetçiliğine

22. Mustafa Şek'â, Menahici't-Te'lif inde Ulemai'l-Arab, Beyrut 1974, 615-616.

23. İbnü'l- Faradî, 76.

24. Pons Boigues, a.g.e., 83-84, Palencia, Tarihu'l-Fikri'l-Endelüsi, 203.

25. İbnü'l-Kutiyye, Tarihu İftitahi'l-Endelüs, İspanyolca tercümesiyle birlikte neşreden Julian Ribera, Madrid 1926, 2.

26. a.g.e., 36-40.

dair motifler içermesiyle kendini gösteren bu rivayetler, bu sırada Endülüs'te yaşayan milletlerin fazlalığı sebebiyle büyük bir öneme sahiptir. Eserin bu yönü geri kalan Endülüs tarihçileri tarafından ihmal edilmiştir. Yine dikkat çekici bir nokta da İbnu'l-Kûtiyye'nin eserinde Yahudi ve Hıristiyanların durumlarının tamamen ihmal edilmiş olmasıdır. Eğer o, böyle yapmasaydı tarihini yazdığı Endülüs toplumunun tam bir anlatımını verebilirdi²⁷.

Tarihu İftitahi'l-Endelüs isimli eserin İbnu'l-Kutiyye'den işitilerek yazıldığı ve onun eseri olmadığı artık ortaya çıkmıştır. Bu durum, bazılarını İbnu'l-Kûtiyye'yi ülkelerinin tarihini yazan ilk Endülüs tarihçileri topluluğundan saymamaya itmiştir²⁸. Bu tavır doğru gibi görünse de, işitilerek yazılmış olması kitabın konularının önemini ortadan kaldırmamaktadır. Eserde ele alınan konular, aslında onun kendi düşüncesi olup İbnu'l-Faradî'nin de belirttiği gibi²⁹ bunları öğrencilerine irticalen yazdırmıştır. Bu sebeple, Endülüs tarih yazıcılığındaki ilk önemli girişim olması bakımından bu kitaba güvenmek gerekir. Endülüs toplumunun doğası ve oluşumuyla ilgili özelliklere yer vermesi, yazarın bu topluma mensup olması ve fetihten 3/9. yüzyılın sonuna kadar ülkesinde meydana gelen olayların gerçekçi bir portresini sunmaya çalışması gibi sebepler, eseri ayrıcalıklı bir konuma yükseltmiştir. Endülüslülerin 4/10. yüzyıldan önce ülkelerinin tarih ve edebiyatlarının yazımına giriştiklerini reddetme görüşüne bağlı kalan Dr. Mustafa eş-Şek'a³⁰, tartışmasız ilk Endülüs kitabının İbnu'l-Faradî diye bilinen Ebu'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Ezdî (ö. 403/1012)'nin yazdığı **Tarihu Ulemai'l-Endelüs** isimli eser olduğu kanaatindedir. Her ne kadar bu eserlerin bazılarının eksiklik, kayıp, efsanevî rivayetlere fazla yer verme, olay ve rivayetlerle dolu bu geniş tarihin sadece bir yönünü vurgulama gibi bir takım eksiklikleri bulunsun da, daha önce işaret edilen ilk öncü girişimler ve özellikle Abdulmelik b. Habib, Mearik b. Mervan, Abdullah b. Hukeym ile şu veya bu şekilde Endülüs tarihini yazmaya çalışan İbn Kutıyye'nin eserleri dikkate alındığında bu görüşe kesin gözü ile bakılamaz. ✓

Razî Ailesinin Rolü

Endülüs'te tarih ilminin temelinin atılması konusunda ilk ciddi girişimler 4/10. yy'da hem bir tarihçi, hem de bir coğrafyacı olan Ahmed b. Muhammed b. Musa er-Razî'nin eliyle gerçekleşmiştir. er-Razî, her ne kadar doğu asıllı olsa da Endülüs'te doğup büyümüş, eğitim görmüş, orada yaşamış ve vefat etmiştir. Ömrünü oranın tarihini yazmak ve coğrafyasını anlatmakla geçiren Musa er-Razî, Endülüs'ün tartışmasız ilk tarihçisi ve coğrafyacısıdır.

27. Palencia, a.g.e., 204.

28. Şek'a, a.g.e., 616-617.

29. İbnu'l-Faradî, Tarihu Ulemai'l-Endelüs, 2. kısım, 76.

30. Şek'a, a.g.e., 619.

Muhammed b. Musa er-Razî

Ahmed'in babası Muhammed b. Musa b. Beşir b. Cenad b. Lukayd el-Kinani er-Razî, Rey halkından, doğulu gezgin bir tüccardı. Razî ismi de bu şehirden gelmektedir. 250/864 senesinde Muhammed er-Razî, beraberinde Emir Muhammed b. Abdurrahman'ın (238-273/852-886) ilgisini çeken muhtelif ticari eşya olduğu halde Endülüs'e geldi. Emir kendisini ödüllendirdi ve özellikle kendisine Afrika Emiri İbrahim b. Ahmed b. Muhammed b. Ağleb (261-290/875-903)'den bir mektup getirmesinden sonra onu yakınları arasına kattı. Bundan sonra Emevî emiri onu, Endülüs'le Kuzey Afrika'daki Ağlebi devleti arasındaki ilişkileri sağlamlaştırmak için İbn Ağleb nezdinde elçilikle görevlendirdi. Geçen zaman içerisinde Muhammed er-Razî'nin Emir Muhammed b. Abdurrahman'ın yanındaki konumu sağlamlaştı. Endülüs'e ikinci kez, 271/884 senesinde girdiğinde, Emir'e doğudan satın aldığı bir cariyeye hediye etti. Söz konusu cariyeye, okuma-yazmayı, Arap dili ve edebiyatını çok iyi bilmesinin yanı sıra, cahiliye, muhadram ve Endülüs şiir divanlarını da ezberlemişti. Emir Muhammed, belki de doğulu bir casus olmasından korkarak, şiir yazar ve ustaca şarkı söyleyen bu cariyeyi kabulde tereddüt gösterdi. Bu durum, Muhammed er-Razî'yi Endülüs'ten çıkıp gitmek için izin istemeye sürükledi ve Emir Muhammed'in son günlerinde Endülüs'ten ayrıldı.

Muhammed er-Razî, Mağrib taraflarında özellikle Sicilmase bölgesinde dolaştı. Orada evlendi ve 273/886 senesinde Emir Muhammed ölene kadar ticaret için civar bölgeleri dolaştı. Emir el-Münzir'in daveti üzerine üçüncü kez Endülüs'e giren Muhammed, kendisi hakkında iyi kanaate sahip olan yeni emirin yanında yüksek bir konum elde edip onun yakını ve müşaviri oldu. Münzir, 275/889 yılında ansızın ölünce, doğuya dönmek üzere Kurtuba'dan ayrılan Muhammed er-Razî İlbire şehrî yolunda hastalandı ve 277/890 yılında orada öldü. Baba'sı öldüğü sırada henüz üç aşını doldurmamış olan oğlu Ahmed, ailesi tarafından Endülüs'e yerleştirildi. Orada büyüyen ve ilim tahsil eden Ahmed, daha sonra edebiyata ve tarihi olayları araştırmaya meyletti³¹.

Ahmed er-Razî'den ve onun tarih yazıcılığındaki rolünden bahsetmeden önce önemli bir meseleyi, babası Muhammed'in edebiyat ve tarih ilmindeki konumunu tartışmak yerinde olacaktır. O sadece tacir, gezgin veya emirlerin danışmanı mıydı? Yoksa onun başka meziyetleri var mıydı? Onun tarih konusunda eserleri var mıdır? Levi-Provençal ve Gar-

31. İbnul-Ebbâr, et-Tekmile, II/670, Ahmed b. Muhammed el-Makkari, Nefhu't-Tîb min Gusni'l-Endelüs er-Ratîb, Thk. İhsan Abbas Beyrut, 1968 III, 11 (İbn Hayyan'ın Rivayetiyle) yine bkz. El-Humeydî, 104, Ebu Abdullah, Şihabuddin Yakut el-Hamevi, Mucemü'l-Udeba, Beyrut, Tsz. IV, 235-236. Pons Boigues, a.g.e., 45.

cia Gomez³² gibi bazı araştırmacılar, torunu İsa er-Razî'nin yukarıda zikredilen tarihçilik alanında herhangi bir başarısını göstermeyen rivayeti sebebiyle Muhammed er-Razî'nin tarih yazıcılığında herhangi bir rolü olmadığını inanmaktadır. Ancak bu rivayeti istisna edersek Muhammed er-Razî'nin tarih konusunda **Kitabu'r-Râyât** isimli bir eser yazdığını gösteren başka işaretler vardır. 471/1078 yılında hayatta olan Endülüslü yazar Muhammed b. İsa b. Müzeyyen, İşbiliye kütüphanelerinin birinde **Kitabu'r-Râyât** isimli Muhammed b. Musa er-Razî'ye ait bir kitap bulunduğunu zikretmiştir. Adını bayraklardan alan bu kitapta, Endülüs'te savaşan kabileler ve gölgesinde savaşçıları bayraklar konusundaki ayrıntılı bilgilere ilave olarak, Musa b. Nusayr'ın Endülüs'e girişi ve Endülüs'ün fethi, kendisine eşlik eden Arap kabileleriyle beraber orayı fethetme planlarıyla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Aynı şekilde bu eserde Musa b. Nusayr'ın Endülüs topraklarını **savaşçılar** arasında paylaşması, ganimetin 1/5'inin belirlenmesi ve cizye ödemeyi kabul edip dinleri üzere kalmayı tercih eden yerlilerle ilgili uygulaması konusunda önemli bilgiler de bulunmaktadır.

İşin üzücü yanı, bu değerli çalışmanın halen kayıp kitaplar arasında yer almasıdır. Ancak işin iyi tarafı, **Muhammed b. Müzeyyen'in** naklettiği, ondan da Faslı yazar Muhammed b. Abdulvahhab el-Gassani'nin 1103/1691³³ yılındaki İspanya gezisiyle ilgili rivayetinde aktarılan bazı parçaların elimizde bulunmasıdır. **İbn Müzeyyen'in** rivayetinin bir kısmını, Don Juaqin De Gonzales'in 1889'da³⁴ Cezayir'de neşrettiği müellifi meçhul **Fethu'l-Endelüs** isimli kitapta ve yine 1926³⁵ senesinde Madrid'te Julian Ribiera tarafından neşredilen İbnu'l-Kûtiyye'nin **Tarihu İftitahi'l-Endelüs**'ü içerisinde yayınlanan değerli bir risalede bulmamız mümkündür. **İbn Müzeyyen'in** eserini İbn Şebbat diye bilinen Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Uzri³⁶ (681/1282) gibi başka tarihçiler de esas almışlardır. **İbn Müzeyyen'in** kitabını bulduğumuzda onun önemli bir kaynağını oluşturan **Kitabu'r-Râyât**'ın geri kalan metinlerini daha büyük oranda tanımamız mürakün olabilecektir.

Görüldüğü kadarıyla **İbn Müzeyyen**, zikrettiği **Kitabu'r-Râyât**'a Arap kabilelerinin Endülüs'teki dağılımı ve yerleşmesi konusunu araştır-

32. Levi Provencal, Sur l'installat en des Razi en Espagne Arabica, II, 1955, s 228-230. Yine bkz. Hayyan b. Halef İbn. Hayyan, el-Muktebes min Enbai Ehli'l-Endelüs, Thk. Mahmud Ali Mekki, Beyrut 1973, 266-269.
33. Sanchez-Albornoz, (Precisiones Sobre Fath al-Andalus) Revista del Instituto de Estudios Islamicos IX, Madrid, 1961-62, s. 18-20.
34. Bkz. El-Gassani, Rihletü'l-Vezir fi İhtikaki'l-Esir, yazma, Madrid Milli Kütüphane no: 5304, 99-102, nşr. Ferid el-Eisani, Tatvan 1951. İbn Müzeyyen hakkında bkz. İbnu'l- Ebbar, el-Hulletü's-Siyera, Thk. H. Munis Kahire 1963, I, 88; Palencia a.g.e. 212; Franz Rosental, Ilmu't-Tarih inde'l Muslimin (Arapça Terc. Salih Ahmed el-Ali; Bağdad, 1963) 224. Pons Boigues, a.g.e., 45-47, Sanchez-Albornoz, a.g.e., 18-20.
35. Bkz. 13.
36. Tercihe şayan görüş bu risalenin el-Gassani'nin yukarıda geçen kitabının bir parçası olduğudur. Bkz. İbnu'l-Kutiyye'nin kitabının Madrid baskısı 197-200, 191-204.

mada esas aldığı kitaplar arasında ilk sırayı vermiştir. Doğal olarak Ahmed er-Razî başta olmak üzere konuya ilgi duyan sonraki tarihçilerin, kitaplarında belirtmeseler de, **Kitabu'r-Râyât**'tan faydalanıp nakilde buldukları kabul edilen bir husustur.

Ahmed er-Razî

274 senesi Zilhiccenin on ikinci günü M. 888³⁷ senesi yirmi altı nisanında doğan Ahmed b. Muhammed b. Musa er-Razî'nin, ilk gençlik yılları ve hayatı hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Fakat oğlu İsa'nın rivayetlerinden öğrendiğimiz kadarıyla babasının vefatından üç sene önce İlbire şehrinde doğmuştur. Küçük yaştan itibaren ilim öğrenen ve edebiyata ilgi duyan Ahmed er-Razî'de zamanla tarihî olaylara ilgi ve bunları inceleyip araştırma eğilimi güçlendi³⁸. O, bu konuda Kasım b. Esbağ (Ö. 340/951) ve Ahmed b. Halid³⁹ (Ö. 322/933) gibi yüksek düzeydeki Kurtubalı muhaddis hocalardan ders almıştır. Dinî ve bilimsel bir çok alanda sayısız eseriyle meşhur olan Kasım b. Esbağ'ın Ahmed er-Razî üzerindeki etkisi büyüktür⁴⁰. Biz burada özellikle onun ensab ilmine dair çalışmalarından bahsedeceğiz. İbn Hazm⁴¹, İbn Esbağ'ın ensab konusunda bir kitap yazdığını söylemektedir. Şüphe yok ki Ahmed er-Razî de halen kayıp olan bu eserden yararlandığı gibi babasının az önce bahsettiğimiz **er-Râyât** isimli eserinden de faydalanmıştır. Er-Razî'nin ensab konusundaki kayıp kitabı **el-İstiab fi-Ensabi Meşahiri Ehli'l-Endelüs**'ün içerisindeki yazıların zenginliği bunu göstermektedir. Birçok tarihçi ve biyografi yazarı, geriye bıraktığı eserlerde (ibn el-Faradî, **Târihu Ulemâi'l-Endelüs**; ibn Hayyan, **el-Muktebes**; İbnu'l-Ebbar, **et-Tekmile li Kitabî's-Sıla**; ibnü'l-Hatîb, **el-İhâta fi Ahbâri Gırnata** gibi) bu bilgileri bize kadar ulaştırmıştır⁴².

Kasım b. Esbağ'ın temayüz ettiği işlerden biri de tercümedir. Bazı araştırmacılar, İbn Haldun'un **Kitabu'l-İber**'inde⁴³ yer alan iki metnin varlığına dayanarak, Kasım'ın Kurtuba Hıristiyanlarının kadısı Velid b. Hayzeran ile birlikte, Orasio'nun Mustansır⁴⁴ dönemine ait **Kitabu't-Tarih** isimli eserinin tercümesini yapanlardan biri olduğu görüşündedirler. Orasio, miladi 4-5. Asırlarda yaşamış bir İspanyol tarihçidir. Latince

37. Bkz. Vasfu'l-Endelüs min Kitabı Sılatîs-Samti ve Sımetül-Marat (nassı İbnuş-Şebbat) Thk. Ahmed Muhtar el-Abbadi, Madrid 1971, 21, 162.

38. İbnu'l-Faradî, 1. kısım, 40; Yakut, a.g.e. IV/236.

39. el-Muktebes, Thk. Mekki, 269, Yine bkz. Aynı ravi. Arabica II, 1955, 230.

40. Ahmed b. Halid hakkında bkz. El-Humeydî 121-122; ez-Zabbi, Bugyetü'l-Mültemis, nşr. Fransisko Kodera, Madrid 1885, 163-164; İbnul-Faradî, 31.

41. a.g.e. 1. kısım 364-367; el-Humeydî 330-331; ez-Zabbi 433-434; Yakut el-Hamevî, Mucemül Udeba VI, 336-337; Pons Boigues a.g.e., 60.

42. Risaletün Fi-Fadli'l-Endülüs, (Makkari, Nefhut-Tib'de onu naklede III. 156-186 bkz. 174. Yine Resailü İbn Hazm el-Endelüsî isimli eserinde, Thk. İhsan Abbas Beyrut 1981, II/184.

43. Bkz. Abdulvahid Zennun Taha, Dirasatün-fi-Tarihi'l-Endelüsü, Musul 1987, 98.

44. El-İber ve Divanu'l-Mübtede ve'l-Haber, Beyrut 1956-1960, II, 169, 402.

kaleme aldığı eseri, **Historica Adversus Paganos**, Bizans kralı Romanos'un 337/948 tarihinde Emevî halifesi Abdurrahman en-Nasır Li Dinillah'a gönderdikleri arasında idi. Orasio'nun bu eserinin Arapça tercümesinin New York'taki Columbia Üniversitesi'nde X89371 2H Numarada bulunan tek nüshasından İbn Haldun ve İbn Cülcül⁴⁵ olarak bilinen Süleyman b. Hasan el-Endelüsî faydalanmıştır.

Dr. Hüseyin Mu'nis'e göre Razî, tarihine coğrafi bir giriş yaparken bu tercümeden istifade etmiş, o dönemde Endülüs'le diğer İslâm ülkeleri arasındaki ilişkiler ve geziler sonucu Endülüs'te bol miktarda bulunan doğuyla ilgili konulara ilave olarak Orasio'nun sunduğu basit bilgilerden de faydalanmıştır. Razî, bütün bunlardan İber Yarımadası'nın tam bir coğrafyasını oluşturmuş ve bunu Orasio'nun yaptığı gibi Endülüs hakkındaki tarihine giriş yapmıştır. Coğrafyayı tarihin önüne almak, yani olayları anlatmadan önce alanı tanıtmak, sonraki tüm Endülüs tarihçilerinin izlediği bir model olmuştur. Daha sonra göreceğimiz gibi bu girişimden etkilenerek yeni çalışmalar sunanlar aynı zamanda hem coğrafyacı hem de tarihçi sıfatını taşımaktadırlar.

Şimdi onun ülkesi Endülüs'ün tarihini yazımındaki katkısının boyutuna bakalım. Bu alanda yazanların en tanınmış olan Ahmed er-Razî'nin bu alandaki eserlerinin çokluğu, tarih yazıcılığı ile meşgul olması ve Endülüs tarihi konusunda yazdığı sayısız cilt eser dolayısıyla kendisi "tarihçi" olarak lakablandırılmıştır⁴⁶. İbn Hazm, Ahmed er-Razî'nin iki eserinden söz eder. Birincisi "**Alhararü Mülûki'l-Endelüs**, diğeri "**Sıfatu Kurtuba**"dır. Bu son eserinde Razî, şehrin mahallelerinden ve ileri gelenlerin evlerinden bahseder⁴⁷. Yine o, Endülüs'teki Arapların ensabı konusunda, **Kitabu'l-İstîâb fî Ensâbi Meşâhiri Ehli'l-Endelüs** başlıklı büyük bir ansiklopedik eser yazmıştır. Eser, beş büyük ciltten oluşmaktadır⁴⁸. Razî, aynı şekilde Endülüs'ün yolları, limanları, belli başlı şehirleri, ordugahları, her beldenin kendine has ve diğerlerinde bulunmayan özellikleri konusunda da büyük bir eser yazmıştır. Kitap "**Mesâliku'l-Endelüs ve Mürasiha ve Ümmü'l-habü A'yanü Mudunihâ ve Ecnâdiha es-Sitte**"⁴⁹ başlığını taşımaktadır. İbnu'l-Ebbar⁵⁰, O'nun **A'yanü'l-Mevali**

45. Geniş bilgi için bkz. İbn Cülcül, *Tabakatu'l-Etibba vel-Hukema* Thk. Fuad es-Seyyid. Kahire 1955. (Muhakkik'in Mukaddimesi, Yine bkz. Hüseyin Munis, *Tarihu'l-Coğrafiyeti ve'l-Coğrafiyyin fi'l-Endelüs*, Madrid 1967, 30-31; G. Levi Della Vida, "Ta Iraduzime Arabe d'La Storie di Orosio, Al-Andalus, XIX, 1954, Fasc., 2., 257-260.

46. Bkz. İbn Cülcül, a.g.e., 2, 11, 12, 36.

47. H. Munis, a.g.e., 54-55.

48. El-Humeydî, 104, İbnu'l-Faracî I. Kısım, 42, Nefhu't-Tib, (İbn Hayyan rivayeti) III, 111, ve yine bkz. Palencia a.g.e. 197, Pons Boigues a.g.e., 62.

49. Resailü İbn Hazm el-Endelüsî, II, 184, (Risaletün Fi Fadli'l-Endelüsî: Nefhu't-Tib III, 173); Yine bkz. El-Humeydî, 104; ez-Zabbi 104; Palencia, a.g.e. 197; Brockelman, a.g.e. III, 87; Provençal, fî Daireti'l-Mearifi'l-İslamiyye; Razi maddesi, Rozen-tal, a.g.e. 210; Munis a.g.e. 57.

50. Resail-i İbn Hazm el-Endelüsî, II, 184, (Nefhu't-Tib III, 174) el-Humeydî, 104, İbnu'l-Ebbar, el-Hulletü's-Siyera I, 245, II, 366. Yine bkz. Daireti'l-Mearifi'l-İslamiyye, Razi maddesi.

isimli Endülüs'teki mevalinin meşhurları hakkındaki bir başka kitabından söz etmektedir.

Razî'nin eserleri üzerinde bu süratli inceleme, ilk bakışta bize onun tarih yazıcılığı alanında yaptığının büyüklüğünü göstermektedir. O yaşadığı asırdaki Endülüs tarih ve coğrafyasını öylesine kuşatmıştır ki ülkesinin beldelerinden anlatılmadık belde, tarihinde de anlatılmadık olay bırakmamıştır. Bizim için üzücü olan bu kitaplarından tek bir tanesinin bile tamamına sahip olmayışımızdır. Endülüs'te İslam-Arap yönetiminin çöküşünden sonraki kör taassubun estirdiği şiddet ve ülkenin başına gelen olaylar sonucu Endülüs kitaplarının birçoğu ile beraber bu kitapların da tümü yok olmuştur. Bu baskı ve şiddet politikası, Arapça yazmaların pek çoğunun kasten yok edilmesiyle sonuçlanmıştır. 950/1499'da Gırnata'da Müslüman halktan bütün Arapça eserlerin toplanmasını emreden Kardinal F. Jimenez de Cisneros, Mushaflar, hadis kitapları, çeşitli ilmî ve edebî eserler ile diğer kitapların da içinde bulunduğu bu yazmaların binlercesini şehir meydanına yığdırmıştır.

Ateş, Endülüs'teki İslam-Arap düşüncesinin ürünü olan bu hazineleri yaktı. Kimi tarihçiler bu eserlerin sayısını 80.000 Arapça yazma olarak tahmin ederken, diğer bazıları mübalağa ederek bu sayıyı bir milyon beş bin⁵¹ kitap olarak vermektedir.

Sonraki dönem tarihçilerinin eserlerinde onun metin ve rivayetlerinden çokça alıntıda bulunmuş olmaları Razî'nin kitaplarının büyük çoğunluğunun kaybindan duyduğumuz üzüntüyü bir ölçüde hafifletmektedir. Bu tarihçiler, Müslümanların İber Yarımadası'nda buldukları ilk yüzyıldan beri tarihleri ve medeniyet eserleri ile ilgili sayısız malumatı da bizim için muhafaza etmişlerdir. Razî'nin yukarıda büyük çoğunluğu zikredilen kitapları, Endülüs tarih ve coğrafyasını araştıran Arap yazarların birçoğu için ilk temel kaynakları oluşturmuştur. Burada övgüye değer olan husus, onun **Ahbaru Mulûki'l-Endelüs** isimli eserinin, yazarı meçhul **Fethü'l-Endelüs**⁵², **Ahbar Mecmua**⁵³ ve **Zikru Bilâdi'l-Endelüs**⁵⁴ isimli eserlerin tarihi konularının birçoğunda dayandıkları bir kaynak olmasıdır. Yine buna Razî'nin eserlerinin İbn Hayyan, İbnu'l-Ebbar, İbnu'l-Esir, İbn İzarî, Yakut el-Hamevi, İbnu'l-Hatib, Himyerî, Makkari⁵⁵ gibi tarihçi ve coğrafyacıların başlıca müracaat kaynağı olması da eklenebilir.

51. İbn Hazm, a.g.e. II, 172-173 (Nefhu't-Tib III, 160-161), el-Humeydî 104, H. Munis, a.g.e. 57.

52. et-Tekmile li Kitabi's-Sıla 1/40, yine bkz. Brokelman, a.g.e., III, 87. Pons Boigues, a.g.e., 63.

53. Pascual de Gayangos, The History of The Mohammedan Dynasties in Spain, New York, 1964, reprint of London edition, 1840-43, Vol. I., VIII-IX, note 2.

Ayrca bkz. Abdulvahid Zennun Taha, Hareketi'l-Mukavemeti'l-Arabiyyeti'l-İslamiyyeti fi'l-Endelüs Ba'de Sükuti Gırnata, Bağdat 1988, 18.

54. İspanyolca'ya tercüme ve nşr; Don Juakin Di Gonzales, Cezayir, 1889.

55. İspanyolca'ya tercüme ve nşr; La Fonti el-Kintara, Madrid 1867.

Söz konusu yazarların bazı eserlerindeki Razi'den iktibas edilen metinlerin incelenmesinden, Razi'nin konularının ve Endülüs tarihine hizmet için sunduğu bilgilerin önemi açıkça ortaya çıkmaktadır. O, kendi çağına kadar olan Endülüs tarihinin büyük çoğunluğunu kapsayan geniş konuları pek çok kaynaktan sağlamıştır. Onun rivayetlerinde yine doğulu kaynaklara, özellikle Endülüs'ün fethine katılan bazı Tabiiilerin doğuya döndükten sonra yaydıkları haberlere dayandığını görmekteyiz. Bu haberler arasında Endülüs'ün fethi ile ilgili rivayetleri ve Razi'nin bu konuda en iyi kaynak olan Muhammed b. Ömer el-Vakidi'den (207/823) naklettiği Musa b. Nusayr'ın fetihlerini sayabiliriz, ki o da bunları Musa b. Ali b. Rebah ve babası yoluyla almıştır⁵⁶. Ali b. Rebah ise Endülüs'e⁵⁷ 93/712 tarihindeki saldırılarında Musa b. Nusayr'a eşlik eden tabiiilerden biridir. Yine Razi'nin Abdumelik b. Habib'den naklettiği fetihten sonra Endülüs topraklarının hilafetin payını ayırmak üzere beşe bölünmesiyle ilgili bilgiler bu alandaki rivayetlerin en önemlilerinden sayılmaktadır⁵⁸.

Bundan anlaşılan Endülüsle ilgili tarih yazımının bu aşamada doğudaki tarih yazımından kopuk olmadığı, üstelik arada alimlerin Endülüs'ten doğuya ve tersine düzenledikleri yolculuklarla sağlamlaşan sıkı bağların bulunduğu⁵⁹. 274/887'de doğuya giderek Hicaz, Irak, Mısır ve Afrika'daki alimlerle görüşüp, onlardan ilim alan, onların eserlerini tanıyan ve bunların hepsini öğrencilerine ve Endülüs'teki diğer alimlere aktaran Razi'nin hocası Kasım b. Eştâğ el-Beyanî'nin yolculuğu buna örnektir. Endülüslüler, kendisinden o kadar etkilendiler ki ülkenin dört bir yanındaki alimlerin hedefi ve amacı haline geldi⁶⁰.

Fakat Razi, yine Endülüslülerden aldığı ve fakih Muhammed b. İsa (Belki de o 314/927'de⁶¹ ölen fakih Muhammed b. Ömer b. Lübabe'nin amcasıdır) dan naklettiği Müslüman fakihlerin, Kurtuba'nın en büyük kilisesini ikiye bölüp bir bölümünü Müslümanlar için mescit yapmaları ve diğerini de Hıristiyanlara ayırmaları⁶² ile ilgili haberde olduğu gibi, tümüyle Endülüs'e mahsus haberlere de dayanır. Onun Endülüs tarihi ile ilgili diğer rivayetlerinin büyük çoğunluğu, ya kendisinin selefi ya da çağdaşı olan Endülüs kaynaklarından ve geçmiş olaylara vâkıf hocalarından alınmış veya kendisi onları bizzat yaşamış olsa gerektir. Emir Abdurrahman İbnü'l-Hakem⁶³ dönemindeki Kurtuba kadılarında bahsederken işa-

56. Tahkikli nşr: Lois Moline, Madr d. 1983.

57. Sanchez-Albornoz, a.g.e., 10-11

58. er-Razi, Ebn İzarî'nin aktardığını göre el-Beyanî'l-Muğrib, II, 6, 13.

59. Nefhu't-Tib I, 8, 278.

60. Bkz. Er-Risaletü's-Şerifiyye (İbnü'l-Kutiyye'nin ekinde 205)

61. Bu gezilerin önemi ve tesirleri hakkında bkz. Cafer Hasan Sadık, er-Rehelatu'l-İlmiyye mine'l-Endelüs ile'l-Maşric fi Asri'l-İmaret, Risaletu Macester Külliyyeti'l-Âdab, Camiati'l-Musul 1985.

62. İbnü'l-Faradî, 365-366.

63. Muhammed b. Ömer b. Lübabe hakkında geniş bilgi için bkz. Resailu İbni Hazm el-Endelüsi II, 187.

ret ettiği Muhammed b. Haris el-Huşeni'nin **Kudatu Kurtuba** ve Ahmed b. Muhammed b. Abdalberr'in (Bu Ebu Ömer b. Abdalberr'le karıştırılmamalı) **el-Fukaha ve'l Kudatu bi Kurtuba ve'l Endelüs'ü Razî'nin** dayandığı çağdaş kaynaklardandır. Razî, Emir Abdurrahman dönemi olaylarında kendilerine dayandığı hocalarından biri olan İşbiliyeli yazar Esbağ'dan doğru sözlü, dili düzgün ve Benî Ümeyye haberlerini ezbere bilen biri olarak⁶⁴ bahseder. Razî'nin bizzat yaşadığı olaylarla ilgili haberlere en iyi örnek kendisiyle çağdaş olarak yaşadığı Abdurrahman en-Nâsir li-Dinillah (300-350/912-961)⁶⁵ dönemindeki olaylarla ilgili naklettikleridir. Aynı şekilde bu büyük hükümdarın dönemindeki vergilerle ilgili Razî'nin yazarı bilinmeyen **Zikru Biladi'l-Endelüs** isimli eserden en-Nâsir'ın Endülüs'ün vergilerini üçe böldüğünü, 1/3'ini orduya, 1/3'ini Beytül-Male 1/3'ini de Medinetü'z-Zehra'nın yapımına harcamak üzere ayırdığını ve o dönemde Endülüs'te toplanan vergi miktarını 5 milyon 480 bin dinar⁶⁶ olarak belirtmesi de bu nakiller arasındadır. Hatırlatmak gerekir ki Razî, bu kitabın meçhul müellifinin önemini ve bu alanındaki geniş bilgisini göstermek amacıyla onu **sahibu't-tarih** olarak isimlendirmektedir⁶⁷.

Bilgilerinde çok titiz davranan Razî, naklettiği önemli olayların tarihlerini gün, ay ve yıl olarak verir. Burada örnek olarak onun Komutan Tarık b. Ziyad'la Got kralı Roderik arasındaki savaşın gününü 92 yılı 28 Ramazan Pazar günü (711 yılı 19 Temmuz) ve süresini 8 gün olarak tespit ettiği ile Musa b. Nusayr'ın Endülüs'e çıkış tarihini⁶⁸ 93 Recep (712 Nisan)⁶⁹ olarak zikredişini verebiliriz. Aynı dikkati ensabla ilgili diğer rivayetlerinde de gösteren Razî, anlattığı topluluk ve fertlerle ilgili bütün bilgileri ve onların bir ülkeden diğerine göçlerini zikreder.

Razî, **İstiab** adlı kitabında İşbiliye'deki iki yerli aileden biri olan Zeyd el-Gafiki ailesinden "Orada yiğit ve asil büyük bir topluluk var, onlar yerliler olarak çeşitli görevlerde bulunduktan sonra önce Tuleytula'ya göçtüler, sonra da Kurtuba'ya sonra Gırnata'ya"⁷⁰ şeklinde bahsetmektedir. Aynı titizlik, sahabi Sa'd b. Ubade'nin soyunun Endülüs'e ve şehirlerine yerleşmeleriyle ilgili verdiği bilgiler için de söz konusudur. İbnü'l-Hatib, Razî'nin şu sözünü nakleder: "Endülüs'e Sad b. Ubade'nin soyundan iki adam geldi. Biri Ronda şehri bölgesinde yer alan Takrona'ya diğeri, Jean bölgesinde bulunan Sakrı Stona köylerinden Çıkış Köyü (Karyetü'l-Huruç) olarak bilinen köye yerleşti Çok güzel ve verimli bir belde olan Kurtuba **Kinbaniyesinde**⁷¹ Arjona havzasında büyüdü.

64. İbn Hayyan, el-Muktebes, Thk. Mekki; 39.

65. İbn Hayyan, el-Muktebes, Thk. Mekki; 39.

66. İbn Hayyan, a.g.e., 277.

67. İbn İzarî'nin Razî'den aktardığına göre el-Beyanü'l-Muğrib; II, 129.

68. Zikrû Biladi'l-Endelüs 163-164.

69. a.g.e., 151.

70. Makkari'nin Razî'den aktardığına göre, Nefhu't-Tib I, 259.

71. a.g.e., I, 277.

Onun ve atasının vatani olan bu yer çok verimli ve güzel bir beldeydi. Razî burada bolluk içerisinde, ziraatle uğraşarak yetişti. Önünde şöhret ve seçkinlik bulunması onun başkanlık merdivenlerini tırmanmasını ve fikirlerini emir olacak şekilde geliştirmesini gerektiriyordu. Devletin ileri gelenleri onu bu işe ehil görüp işini kamçılıdılar ve arzularını teşvik ettiler⁷².

Razî'nin tarihi olayları kuru bir şekilde nakletmekle yetinmeyip sık sık uygarlıkla ilgili bazı bilgiler verdiğini görüyoruz. Büyük Kurtuba camisinin zaman içerisindeki genişlemesi ve Emevî emirlerince⁷³ yapılan ilavelerle Rusafe yazlık sarayı (Minyetü Rasafe), Kurtuba'nın bazı mahalleleri ve Emir Muhammed dönemindeki bayındırlık işleri ile ilgili verdiği bilgiler, ondaki bu eğilimin en iyi örneklerini oluşturmaktadır⁷⁴.

Razî'nin verdiği bilgiler tarihini yazdığı dönemdeki hayatın tezahürlerinin büyük çoğunluğunu kapsayacak ölçüde boldur. O, çağının tarihçilerinin yaptığı gibi krallardan sıkça bahsedip onların yanında yer alıyorsa da onların dönemi ile ilgili çok değerli bilgiler de vermektedir. Kendisi için tarih yazdığı emirin hacipleri, vezirleri ve onların ahlakları, polis teşkilatı elemanları, kadıları⁷⁵ ile dönemindeki alimleri ve emirin onlara karşı tutumunu, verdiği önemi ve cömertçe ikram etmesini anlatmaktadır⁷⁶. Aynı şekilde emirin gazveleri, yaz seferleri ve Kurtuba halkının⁷⁷ gönüllülerini savaşa nasıl çağırdığı, çeşitli ayaklanmalara karşı tavrı, Hıristiyan ve Frenk devletleri ile Kuzey Afrika'daki İslâm devletleri ile ilişkileri⁷⁸ onun ele aldığı konular arasındadır⁷⁹.

Bu anlattıklarımızdan Razî'nin tarih yazımında izlediği metodun olayları, emirlerin iktidara geliş sırasına göre anlatmak olduğu anlaşılabilir. 245/859 yılına ait olaylarda İbn Hayyan'ın kendisinden naklettiği rivayette olduğu gibi Razî olayları bazen oluş yıllarına göre ortaya koymakta, söz konusu rivayette Razî, Emir Muhammed'in bu yıl içinde Tuleytula halkıyla bir eman anlaşması yaptığından bahsetmektedir⁸⁰.

Razî, sadece tarihi bilgileri ortaya koymakla yetinmez, bazen olayları analiz ederek anlaşmazlıkların sebepleri ve sonuçları hakkında kendi

72. İbnu'l-Hatib'in Razî'den aktardığına göre, el-İhata fi Ahbari Gımata, Thk. Muhammed Abdullah An'an, Kahire 1973 II, 133.

73. Burada Kinbaniye kelimesiyle geniş ova kastedilmiştir. İspanyolca tarla anlamına gelen "Campo" kelimesinden alınmıştır. Bkz. a.g.e., Muhakkikin yorumu, hamiş 2: II, 92.

74. a.g.e., II, 92.

75. İbni Hayyan'ın Razî'den aktardığına göre, el-Muktebes, Thk. Abdurrahman Ali el-Haccî, Beyrut 1965, 243-246.

76. el-Muktebes, Thk. Mekki, 234-236.

77. a.g.e., 25, 28, 38, 162-164.

78. a.g.e., 245, 248, 250.

79. a.g.e., 270-271, 304.

80. a.g.e., 307.

görüşünü de açıklar. Berberiler ve Araplar arasındaki anlaşmazlık konusunda bazı Arapların konumunun değişmesiyle onların Berberiler karşısında sert tavır takınmaları sonucu taraflar arasındaki düşmanlığın kökleştiğini ve iki taraf arasında bu kin ve düşmanlığın Endülüs'te asırlar boyu devam ettiğini belirtmektedir⁸¹. Aynı şekilde o, Abdurrahman ed-Dahil'in devamlı ayaklanmalar sonucu Arap kabilelerinden duyduğu korku yüzünden ordusuna Berberiler ve köleleri abimesinin ve Arapların genel olarak konumunun Endülüs'te güçsüzleşmesinin sebeplerini ise aşağıdaki paragrafta açıkça göstermektedir:

Arapların kendisine itaati reddetmeleri ve başkanları Ebu's-Sabah'ı öldürmesi sebcebiyle Araplardan korkan İmam İbn Muaviye "Bu tarihte her bölgeden köleler satın alınmasını emretti. Zaten kendi ordu kayıtlarında (divanında) 40.000 Berberi köle bulunan İbn Muaviye böylelikle ordusuyla Endülüs'te hakimiyet kurarak Arapların Endülüs'teki güçlerini zayıflattı ve Emevîler Araplara şiddet uyguladılar"⁸².

Razî'nin diğer eserlerinin başında büyük bir kısmı Endülüs'ün yani İber yarımadasının coğrafî özelliklerini inceleyen **Mesâlikü'l-Endelüs** adlı kitabı yer alır. Gerçekte bu kitap, Razî'nin tarih konusundaki büyük eseri **Ahbaru Mülûki'l-Endelüs**'ün coğrafî mukaddimesi niteliğindedir. Bu çift isimli kitap Razî'nin geride kalan diğer kitaplarından ayrılır. Biz bu çift isimli kitaptan hangisine ait olduğu kadar önemli olmayan bir bölüme sahibiz. Bölümün Arapça aslının kaybolduğunu hatırlatmamız gerekir. Bu çift isimli kitaptan elde bulunan ise, kaybolan Arapça metnin Latince ve Portekizce'ye tercüme edilmiş aslına dayalı Pascual Gayangos'un bir kısmını 1852 yılında **Cronica del Moro Rasis** başlığı altında yayınladığı ve yayını Ramon Menendez Pidal'in⁸³ tamamladığı İspanyolca tercümedir.

Elimizde bulunan bu bölüm üç kısımdan oluşmaktadır. Endülüs'ün özellikleri başlığını taşıyan ilk kısmı coğrafya ile ilgilidir. Elimizde bulunan İspanyolca metin ise ismini bilmediğimiz, Gil Peres isimli bir rahip tarafından Portekiz kralı Denis'in emriyle (1279-1325) Portekizce'ye tercüme edilmiştir. Bu rahibin hüviyeti konusunda kesin birşey söylemek zor olmakla beraber görüldüğü kadarıyla Arapça bilgisi azdır. Bunun için bu tercüme yapıldığında bazı Kuzey Afrikalı Müslümanlardan yardım almıştır. Onun yardım aldığı şahsiyetlerin en meşhurlarından biri de Maestro (Muallim) Muhammed'dir.

Latince olan bu bölümün ikinci kısmının başlığı "Eşban b. Yaht'ın gelişinden Don Rodrigo'ya kadar İspanya tarihi"dir. Bu tarih en eski asırlardan başlayıp Got krallarının sonuncusu kral Don Rodrigo dönemine ve onun komutan Tarık b. Ziyad'la yaptığı son savaşa kadar İspanya'daki

81. a.g.e., 130, 275-277.

82. a.g.e., 307.

83. Meçhul Müellifin Razi'den aktardığına göre, Fethül-Endelüs, 32.

olayları ele alır. Reinhard Dozy ve Pascual Gayangos'un da aralarında bulunduğu bazı müsteşriklere göre elimizde bulunan bu kısım G. Peres'in⁸⁴ kendi döneminde yaygın olan rivayetlerden ve içeriği kendisine nakledilen Arapça kitaplardan faydalanarak yazdığı bir eserdir. Müsteşrik D. Eduardo Saavedra, bu kısmı İspanyolca'ya tercüme ederek Müslümanların Endülüs'ü fethine dair geniş araştırmasının içerisinde 1892 yılında yayınladı⁸⁵.

Üçüncü kısım, ikinci kısmı tamamlayıcı nitelikte tarihi bir metindir. Eser, Razi'nin kitabının kısaltılmış tercümesi gibi görünen⁸⁶, Arap-İslam fethinden Razi'nin dönemi olan Hakem el-Mustansır dönemine kadar Endülüs tarihi olaylarını ele almaktadır. Daha çok Endülüs'ün fethi ve valiler dönemi üzerinde yoğunlaşan eserin konusu Tarık b. Ziyad'ın fetihleriyle, özellikle Sebte şehrini yöneten Kont Julian'ın Tarık'a yardım ve desteğiyle başlamaktadır. Yine eserde Musa b. Nusayr'ın fetihleri ve özellikle Maride şehrinin fethinden bahsedildikten⁸⁷ sonra onun şehir halkına verdiği eman metnine de yer verilmektedir⁸⁸. Burada Abdulaziz b. Musa'nın Got yöneticisi Teodemiro ile yaptığı barış anlaşması⁸⁹ ve Müslüman komutan Mugis er-Rumi ile birlikte -ki o bu metinde Hıristiyan⁹⁰ biri olarak tanıtılmaktadır- Kurtuba'yı fethi hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Doğrusu metindeki bu ve buna benzer hatalar, işin doğası gereği, mütercimlerin bilgisizliğine, fazla istinsaha ve eserin dilden dile nakledilmesine bağlanabilir. Razi'nin bu konudaki rivayetlerini aktaran diğer Arapça kitaplarda bu hatalar bulunmadığından, bu hataların Razi'nin yazdığı asıl metinde bulunması mümkün değildir. Bunun için mevcut haliyle çok hatalar içermekte olup az bir önem taşımakta olan bu eser, 7/13. yüzyılda yaygın bir tarih eserinin tek özeti niteliğinde olmakla beraber, Razi'ye nispeti araştırmacılar tarafından şüphe ile karşılanmaktadır⁹¹.

Özellikle Portekizli araştırmacılarından Luis F. Lindley Cintra'nın el yazması olan tek nüshayı farketmesi ve onu 1952 yılında⁹² Portekizce ola-

84. a.g.e., 66-67.

85. P. Gayangos, (Memoria Sobre la Autenticidad de la Cronica Denominada del Moro Rases), Memorias de la Real Academia de la Historia, VIII, Madrid, 1852.

86. Catalogo de la Real Biblioteca, Manuscrites, Cronicas Generales de España, Madrid 1898. Krş. Dairetül-Mearifü'l-İs'aniyye, Razi Maddesi, Palencia a.g.e. 197, H. Munis, Fecrül Endelüs, Kahire 1959, 1. Eser, 1975 yılında Madrid'de Razi yıllığı için Diego Catalan tarafından Cronica del Moro Rasis başlığıyla yeniden neşredilmiştir.

87. Pons Boigues, a.g.e., 64.
Levi-Provencal, (La description de l'Espagne d'Ahmed el-Razi). El-Endelüs, I, 1953. 52. Palencia a.g.e. 197.

88. Palencia a.g.e. 198.

89. D.E. Soavedra, Estudio Sobre la Invasion delos Arabes en España, Madrid, 1892, Apendice, (Fragmentos Ineditos de la Cronica llamada del Moro Rasis) 145-154, yine bkz. 8. Krş. Munis, Fecrül Endelüs, 11.

90. Bkz. Razi yıllığının İspanyolca metni 155. Gayangos a.g.e., 67-100. El-Razi, a.g.e., 67-69.

91. a.g.e., 78.

92. a.g.e., 79.

rak yayınlanmasından sonra Razi'nin eserinin coğrafya bölümü **Sıfatü'l-Endelüs'e** güvenmek mümkündür. Bu nüshayı araştırmaya ve incelemeye başlayan meşhur müsteşrik Levi Provencal'e bu eser şu ana kadar bilinen Goştaliyye (İspanyolca) metinlerden daha doğru gelmiştir. Doğrusu o, bu nüshayı kaybolan Arapça aslının önemli bir bölümü olarak kabul etmekteydi. L. Provencal söz konusu nüshayı Fransızca'ya tercüme ederek 1852 yılında⁹³ **el-Endelüs** dergisinde kıymetli araştırmasıyla beraber yayınladı. Dr. Hüseyin Munis'in bu metin üzerinde yaptığı geniş bir araştırmaya dayanarak ayrıntıya girmeden bu kitap hakkında özetle şunların söylenmesi mümkündür: Eser Endülüs'ün sosyal, siyasi ve coğrafi özellikleri açısından önemli bir belge olup Endülüs'ün diğer dünya bölgelerine göre konumunu belirlemesine ve ikliminin ayrıntılarını açıklamasına ilave olarak yazar, Endülüs'teki her bir bölgenin ürünlerini, madenlerini ve zenginliklerini bizzat gören birinin ifadeleriyle ortaya koymaktadır.

İsa b. Ahmed er-Razî:

Ahmed er-Razî'nin 344 yılı Recep ayının 12. günü/955 yılı Teşrinisanisinin başında vefatıyla bu ailenin reisi Muhammed b. Musa er-Razî'nin yaktığı telif ışığı sönmemiştir. Bu çalışmalarını sürdüren kişi kendi yüzyılına kadar son dönem Endülüs tarihini araştırmayı üstlenen ve babasının başlattığı işi tamamlayan oğlu, İsa b. Ahmed er-Razî (Ö. 379/989)'dir. Olayları aktaran bir tarihçi ve edebiyatçı olan İsa, Endülüs tarihi ile ilgili Hakem el-Mustansır için bir kitap yazdığı gibi son iki eserini de el-Hacip Muhammed b. Ebî Amir için yazdı. Bunlardan birincisi **el-Vüzera ve'l-Vizaretü fi'l-Endelüs**, ikincisi de **el-Hüccâb li'l Hülefaî fi'l-Endelüs'tür**⁹⁴.

Görülüyor ki İsa er-Razî, babasının başladığı **Ahbaru Müluki'l Endelüs** adlı kitabı tamamlamakla yetinmeyerek Endülüs'te Arap varlığını yerleştiren ilk olaylardan itibaren yeni bir eser daha yazmaya başlamıştır. Makkari, ondan valiler döneminde Cillikiye (Galicia)⁹⁵ bölgesinde Pelayo komutasındaki İspanyol direnişinin niteliğini açıkça anlatan bir metin nakletmekte, İbnü'l-Ebbar da onun Abdurrahman ed-Dahil⁹⁶ ile ilgili bazı rivayetlerine değinmektedir. Buna ilaveten İsa'nın kitabı ele aldığı olayların tarihî kökleriyle ilgili esaslı bilgiler de içermektedir. Tuleytula şehrinde ve halife Nasır'ın orayı tekrar itaat altına almasından söz ederken, eski yüzyıllardan beri şehrin tarihini ve Bizans döneminde orada meydana gelen olayları, şehrin hükümdarlar, imparatorlar ve özellikle de

93. a.g.e., 69.

94. Pons Boigues, a.g.e., 64-66.

Yine krş: Palencia a.g.e. 198.; Taha, *Dirasatun Fi Tarihi'l-Endelüsî* 107.

95. (Cronica General de España de 1344) *Edicao Criticago texto Portugues por Luis F. Lindley Cintra*, Academia Portuguesa de Historia II, Lisboa, 1952. 39-75.

96. Levi-Provencal, (La description de l'Espagne d'Ahmed el-Razi.) *el-Endelüs*, I, 1953, 51, 108.

“Roma'nın en büyük kralı Yuş, komutanların ismini silen Kayserlerin ilki, Sezar olarak isimlendiriler ondan sonra başka Sezarlar da gelmiştir⁹⁷...” diye tanıttığı Julius Sezar'ın, orayı işgal için yaptığı savaş hakkında ayrıntılı bilgi verir.

Endülüs'de İslam-Arap devletinin kuzey sınırında bulunan İspanyol krallıkları hakkında verdiği bilgiler İsa er-Razî'nin bu krallıkların durumlarını ve orada otoriteyi ele geçirmek için yapılan iç çekişmeleri tam olarak bildiğini göstermektedir. Sonuçta o, İber yarımadasının bütün bölgelerindeki olayları tam olarak kavramış, ülkesi Endülüs'ün tarihinin açık bir tasvirini verme konusunda faydalanmak için bu olayların birbiriyle bağlantısını kurmaya çalışmıştır. Aşağıda verilen metin, İsa er-Razî'nin bu krallıkların durumunu ne kadar iyi bildiğini göstermektedir.⁹⁸

Cıllıkiye kralı Frave'i b. Ordoño (Allah ona lanet etsin) 313/962 yılında öldüğünde Hıristiyanlar onun yerine kardeşi Alfonso b. Ordoño'yu kral atadılar. Alfonso kral olunca büyük kardeşi Sancho b. Ordoño isyan etti. Sonra o, kardeşi Azfunş'la savaşmak için Cıllıkiye krallığının başkent, Leon şehrine girdi. Cıllıkiye de bir grup da Sancho ile beraber ayaklandı. Diğerleri Alfonso b. Ordoño'yu destekledi. Aynı zamanda Alfonso'nun damadı olan Binbelona valisi Sancho b. Garsiye de kayınpederi ile birlikte hareket etti..

O zaman İspanya'da bilgi almak ve ticaret maksadıyla iki taraf arasında yapılan ziyaretler⁹⁹ gibi çeşitli yollarla ilişkiler devam ettiğinden muhtemelen o bu haberleri Endülüs'te oturan ve İspanya krallıklarıyla sağlam ilişkileri olan bazı Hıristiyanlar yoluyla almıştır. Endülüs'teki müstağribler de-ki onlar Arapça'yı öğrenmiş Hıristiyan İspanyollardı- bu dili ve eski İspanyolca'yı bilmelerinin bir sonucu olarak, İslam toprakları ile Hıristiyan emirlikleri arasında rahatça yolculuk edebiliyor ve iki taraf arasındaki haberleri nakledebiliyorlardı. Diğer önemli bir nokta ise Endülüs'teki Arapların çoğunun Romence anlıyor ve konuşabiliyor olmasıdır. Bu dil o dönemde oluşum sürecinde olan Latince-İberce lehçelerinden doğmuş eski İspanyolca'ydı. Arapça kaynaklarımızda emirlerin, kadıların, kavim ileri gelenlerinin ve şairlerin Arapça'nın yanı sıra bu eski İspanyolca'yı veya Romence'yi konuştuklarını gösteren açık deliller bulunmaktadır. Bu durum toplumun her kesiminde hatta Emevî emirlerinin saraylarında¹⁰⁰ bile yaygındı. Bu yüzden İspanyol emirliklerinin haberlerini ve tarihlerini öğrenmek için ister kuzey menşeli rivayetleri dinlemek yoluyla olsun ister yazılmış eserleri okumak ve onlardan faydalanmak yoluyla olsun, İsa er-Razî'nin bu dili iyi bilmiş ve bilgi toplamak için kullanmış olması uzak bir ihtimal değildir.

97. Tarihul-Coğrafıyyetu vel-Coğrafıyyin fi'l-Endelüs, 59-72.

98. Nefhu't-Tib IV, 350-351.

99. el-Hulletü's-Siyera, I/37.

100. Bkz. İbn Hayyan'ın İsa er-Razî'den aktardığına göre el-Muktebes, Thk. Mekki, 274

Tarihine aldığı iç olaylar konusunda İsa'nın büyük ölçüde babası Ahmed er-Razî'nin kitabına dayandığında şüphe yoktur. Görüldüğü kadarıyla o, Akşetin diye bilinen Muhammed b. Musa b. Haşim b. Yezid el Kurtubî (307/919-920) gibi başka yazarların eserlerinden de yararlanmıştı. Tarih ve edebiyata olan sevgisiyle bilinen El-Kurtubi, dil ve edebiyat konusunda sayısız eseri olan biriydi. **Tabakatü'l-Küttab fi'l-Endelüs**¹⁰¹ onun meşhur eseridir. İbn Hayyan,¹⁰¹ İsa b. Ahmed er-Razî'nin vezirin oğullarından birinin hocası olan Muhammed b. Musa Akşetin'den vezir Süleyman b. Vansus hakkında naklettiği bir rivayetine yer vermiştir. Bu rivayet emir Abdurrahman b. el-Hakem'in oğlu Muhammed'i veliahtlığa getirme girişimiyle alakalıdır ve muhtemelen Akşetin bu haberi yukarıda zikredilen kitabında şu veya bu şekilde zikretmiştir.

İsa er-Razî'nin kendisinden nakilde bulunduğu kimselerden biri olan Kurtubalı el-Ferec b. Selam da tarih, şiir ve edebiyatla ilgilenmiş ve Irak'a gitmiştir. Orada 200/868-869'da vefat eden Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahız ile görüşüp ondan **el-Beyan ve't-Tebyin** isimli eserini ve diğer eserlerini alarak bunlardaki bilgileri rivayetle Endülüslülere aktardı. El-Ferec, Malaka'ya bağlı bugün Velez olarak bilinen Biliç'te öldü. Ferec b. Selam'ın kısa biyografisini yazan İbnu'l-Faradî¹⁰³ ne onun ölüm yılını ne de yazdığı kitaplardan birini zikretmiştir. Fakat İsa er-Razî¹⁰⁴ ondan 240/854 yılı olaylarına ait Tuleytula halkının emir Muhammed b. Abdurrahman'ın emirliği konusundaki tutumu, emirliğe getirilişi ve emirliğe gelişinden sonraki muhalefetleri ile bu konularda Hıristiyan komşularla yardımlaşmaları konularını içeren tarihi rivayetler nakletmiştir. Bu rivayet Ferec b. Selam'ın İsa er-Razî'nin bildiği bir eserin bulunabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Eser ya sonradan kaybolmuştur ya da az bir öneme sahip olup İbnu'l-Faradî, onu Ferec b. Selam'ın eseri olarak zikretmemiştir.

İsa er-Razî bu rivayetlerde Emevî halifelerinin gönderdiği resmi mektuplara özellikle Kuzey Afrika'nın Emevî halifelerine tabi çeşitli bölgelerinden merkeze gönderilenlere işaret ediyor. Halife en-Nasır li Dinillah özellikle Kuzey Afrika'ya büyük önem veriyor ve çabalarını doğudaki Emevî otoritesini tekrar elde etme konusunda yoğunlaştırıyordu. İsa er-Razî'nin bu mektupları kullanması, onların metnini elde etmesi, onun Emevî saray yazışmalarını yakından bildiğini ve sarayda olup bitenlerle yakın ilişkisi olduğunu göstermektedir. O, Endülüs Emevî devletinin çıkarlarını korumak ve Kuzey Afrika'da egemenliğini sağlamak için Mağrib'te emirler ve görevliler bulunduran halife en-Nasır'ın dış siyasetinin

101. Rivayetin tam metni için bkz. el-Muktebes, Thk. Chalmeta ve d., Madrid, 1979, 344-347.

102. Geniş bilgi için, Taha, Dirasatun Endelusiyetün 172.

103. Bkz. el-Huşeni, Kudatu Kurtuba, 55; İbn İzarî II, 227 krş; Taha a.g.e., 172.

104. Resail-u İbn Hazm el-Endelüsî II, 184, el-Humeydî, Cezvetül-Muktebes, 88, İbnu'l-Faradî, 29-30. Pons Boigues a.g.e., 50.

bir yönünü açıklığa kavuşturarak bu vesikalardan faydalanmıştır. İbn Hayyan tarafından iktibas edilen İsa er-Razî'den geriye kalan rivayetler içerisinde bu konuyla ilgili gelen ve giden ayrıntılı raporları gösteren bu mektuplardan bazılarının metinlerini incelemek mümkündür¹⁰⁵.

İsa er-Razî'nin tarihinden geriye kalan metinler onun eserinin yazımında kronolojik sırayı izlediğini ve olayları hicri yıllara¹⁰⁶ göre sıraladığını göstermektedir. Fakat bu yöntem onun toplumsal hayatın çeşitli yönleriyle ilgili genel haberler vermesini engellememiştir. O tarihinde anormal bir şekilde doğan, alışılmadık dışında çabucak büyüyen ve durumuna bakması için Kurtuba'ya getirilen bir çocuk hakkındaki rivayetinde olduğu gibi ilginç sosyal konularda yoğunlaşmıştır. İsa er-Razî, bu çocuk hakkında şöyle diyor:¹⁰⁷

“Onun durumuyla ilgilenerek doğumu, yetişmesi ve büyümesi konusunu aydınlattım. Çocuk hakkındaki bilgileri kendisini getiren dedesinden öğrendim. O, emir Abdurrahman b. Muaviye'nin kölesi Halef b. Yahya b. Eraki b. Halef b. Müntekim b. Abdullah b. Bedir b. Nasih el-Feraş'tır. Çocuğun ismi Ömer b. Eraki b. Halef'tir. O bana bildirdi ki...”

Çocuğun dedesinin nesebini araştırmayı, Arapların Endülüs'e yerleştiği ilk yıllara kadar götürmesi İsa er-Razî'nin babası Ahmed er-Razî'nin Endülüs'lü Müslümanların neseplerine gösterdiği ilgiden büyük ölçüde etkilendiğini göstermektedir. Yukarıda anlatılanlar İsa er-Razî'nin **Tarihü'l-Endelüs** isimli kitabının önemini açıklamaktadır. Zaten ondan sonra gelen İbn Hayyan, İbnu'l-Faradî, İbnu'l-Ebbar, İbn İzari ve diğer tarihçiler eserinin önemini fark edip oradan büyük ölçüde faydalandılar. Özellikle onu **Sahibu't-Tarih**¹⁰⁸ olarak isimlendiren ve Endülüs'te çeşitli dönemlerde meydana gelen olayları ondan büyük bir hayranlıkla nakleden İbn Hayyan'ın ona ne kadar önem verdiğini ve eserini yazarken ondan ne kadar faydalandığını anlattığı aşağıdaki metinden anlamak mümkündür¹⁰⁹.

“Bu tarihin yazarı Hayyan b. Halef b. Hayyan şöyle dedi: “el-Hakem b. Abdurrahman'ın -Allah Rahmet Etsin- devletiyle ilgili haberlerde kendisine müracaat ettiğim İsa er-Razî'nin (Allah Rahmet Etsin) kitabı burada bitti. Ondan önceki Endülüs Mervanoğulları halifelerinin tarihinin devamı niteliğindeki bu eseri ondan faydalanarak yazdım. 361 senesinin olaylarının sonuna geldiğinde eserin bitmesi nedeniyle onu izleyen 362 senesinin yarısındaki haberlerdeki noksanlığı okuyucuyu tatmin için çıkardığım sonuçlar yardımıyla bir

105. İbnu'l-Faradî, Tarihü Ulemai'l-Endelüs, 350.

106. Bu rivayet için bkz. el-Muktebes, Thk. Mekki, 295.

107. Bkz. el-Muktebes, Thk. Chalmeta, 306-370, 413, 415.

108. Mesela Bkz. el-Muktebes, Thk. Mekki, 320, 329, 341, 346, 360, 379, 393, el-Muktebes, Thk. Chalmeta, 357-358, 393, 395, 436.

109. Bu rivayeti İbn Hayyan, el-Muktebes'te nakletmiştir. Thk. el Haccî 62-63.

şeyler yazarak tamamladım. İnşallah, Alah, beni veya başkalarını bu eksikliği gidermeye muvaffak eder de eser amacına ulaşır.”

Biz İbn Hayyan'ı, İsa er-Razî'nin kitabından bir kısmının kaybolmasına üzüldüğü ve 362/972 senesinin ilk yarısı ve ondan sonraki olayları tamamlamak konusundaki başarısızlığı için kınamıyoruz. Çünkü olaylarla yakın ilişkisi olan İbn Hayyan, Endülüs tarihinin yazımında kendisinden faydalanabilmek için o kitabın öneminin ve tamamlanmasının zorunluluğunun farkındaydı. Bugün, kayıplar arasında olan bu büyük eser için duyulan üzüntü büyüktür. Onun eserinden, İbn Hayyan'ın ve ona ulaşan diğer bazı tarihçilerin koruduğu bazı metinlerin kalmış olması bu üzüntüyü hafifletmez.

İsa er-Razî'nin, Hacib el-Mansur Muhammed b. Ebi Amir için yazdığı diğer kitabı da kayıptır. İbnu'l-Ebbar¹¹⁰ az da olsa ondan bazı metinler nakletmiştir. Kitabın isminin geçtiği aşağıdaki parça da bunlardandır: “İsa b. Ahmed b. Muhammed er-Razî **Kitabu'l-Huccab (El-Huccab Li'l-Hulefai bi'l-Endelüs)** isimli bu kitapta anlattı ki: El-Münzir b. Muhammed, 273 yılı 3 Rebiülevvel Pazar günü Reyge bölgesinde savaşılan babasının ölümünden 4 gece sonra, halife olarak atandı.¹¹¹ O, bu bilgileri, Emir Muhammed b. Abdurrahman döneminde Endülüs'te meşhur hacip ve vezirlerden biri olan Haşim b. Abdülaziz'den söz ederken aktarmaktadır. Bu kitaptan bize ulaşan sınırlı bilgileri değerlendirdiğimizde, onun sadece haciplerden bahsetmeye ayrılmadığını aksine onların tayin şartlarını, dönemlerindeki emirleri, emirlerin onlara davranışlarının niteliğini, çekişmeler ve içteki siyasal entrikalar ile bunun dışında halifelik ve emirlik dönemlerinde Kurtuba ve diğer şehirlerde genel hayatta yaygın olan sosyal meseleleri de kapsadığını görmekteyiz. Bunun için, biz büyük öneme sahip kabul edilen bu esere ulaşırsak Arap kütüphanesi daha da zenginleşecek ve eser Endülüs araştırmaları için büyük bir fayda sağlayacaktır. **El-Vüzera ve'l-Vizaretü fi'l-Endelüs** kitabından bize açık bir metin ulaşmamıştır. Bu yüzden **El-Huccab** adlı eseriyle ilişkisinin boyutunu ölçmemiz mümkün olamamaktadır. Ancak yukarıda zikredilen Haşim b. Abdülaziz gibi hacipler aynı zamanda emirlerin vezirleri olduklarından bu ikisinin aynı kitap olması muhtemeldir.

Razî Ailesinden Sonra Tarih Yazıcılığı:

Özellikle Razî ailesi içerisinde tarih okulu ve tarih araştırmalarında coğrafyadan başlama esasını getirenlerin ilki olan Ahmed b. Muhammed b. Musa sonraki dönem araştırmalarında büyük bir etki yaptı. Kendisinden sonra gelen tarihçilerin büyük çoğunluğu bu esasını ondan aldı. İlerdeki

110. el-Muktebes, Thk. Mekkî, 265.

111. el-Muktebes, Thk. Haccî, 95-96.

sayfalarda bu etki altında kalan kişilerden ikisi üzerinde yoğunlaşacağız ve önce İbnü'l-Feşae olarak bilinen Ahmed b. Said b. Muhammed b. Abdullah İbn Ebu'l-Feyyaz üzerinde duracağız.

İbn Ebu'l-Feyyaz:

375/986 yılı civarında İstibce (Ejica) şehrinde doğan bu tarihçi, İspanya'nın güneyinde Akdeniz üzerinde yer alan el-Meriye (Almeria) şehrinde çalıştı ve yaşadı. Üzücü olan bu tarihçi hakkında İbn Beşkuval'in es-Sıla kitabında anlattığı önemsiz bir biyografi dışında bir şey bilmiyor olmamızdır. İbn Beşkuval, onun soyu, bazı hocaları, **el-Haber ve't-Tarih** isimli eseri ve 80 yaşına geldikten sonra 459/1066 yılında ölmesi konularına değinmiştir¹¹².

Bazı geç dönem yazarlar kitaplarında İbn Ebu'l-Feyyaz'dan bahsetmiş olmakla beraber yazdıkları esas olarak İbn Beşkuval'in¹¹³ verdiği bilgilere bir şey eklemeyen bir kaç satırdan ibarettir.

Özetle İbn Ebu'l-Feyyaz'ın Almeriye şehrindeki araştırmalarında ve dinlediklerinde kendilerine dayandığı kimseler arasında tarihle ve hadisle ilgilenen bir fakih olan Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed b. Afif¹¹⁴ ve Endülüslü muhaddis fakihlerinden olan el-Muhelleb b. Ahmed b. Esid b. Ebi Safra¹¹⁵ yer alır. Muhtemelen bu fakihlerin onda tarih şuurunun oluşmasında, çeşitli rivayetleri dinlemesinde, hadisleri araştırmasında ve isnada önem vermesinde katkıları olmuştur. Fakat o, dinî ilimlerde uzmanlaşmış bu hocaların ilgi alanlarından uzak olarak yazdığı, temelde bir tarih kitabı olan **el-İber**'de bunlardan fazlaca yararlanmamıştır.

İbn Ebu'l-Feyyaz'ın kitabından küçük bir el yazma bölümü ile bazı geç dönem tarihçilerin eserlerinde korunmuş dağınık metinler dışında bize bir şey kalmamıştır. Endülüslü tarihi hakkındaki kayıp kitabın bir bölümünü oluşturan¹¹⁶ bu çok önemli parçayı bir kaç sene önce yayınladım. Çoğu eser sözlükleri ve katalogları bu kitabı ihmal ettiğinden İbn Hayr'ın **Fihrist**'inde bu eser zikredilmediği gibi Katip Çelebi'nin **Keşfu'z-Zunun**'unda da bundan söz edilmez. Fakat İbn Hazm, İbnü'l-Ebbar¹¹⁷ ve İbnü's-Şebbat¹¹⁸ gibi başka yazarlar **el-İber** veya **el-İbre** kitabına işaret etmektedirler.

112. Bkz. el-Hulletü's-Siyera, I, 136-140, 258-259, II/30.

113. a.g.e., I, 138.

114. İbn Beşkuval, Kitabü's-Sıla, Kahire 1966, I, 60.

115. Bkz. Pons Boigues, a.g.e., 138-139.

Palencia, Tarihul-Fikril-Endelüsî 212, H. Münis, Tarihu'l-Coğrafiyyetü ve'l-Coğrafiyyin fi'l-Endelüs 107. Burada dikkate değer olana husus, Münis'in İbn Beşkuval'in biyografisini İbnü'l-Ebbar'ın et-Teknile'sinden aynen aktarmasıdır.

116. İbn Beşkuval, I, 38, ez-Zabbi, 150-151.

117. el-Humeydî, 352.

118. Bkz. Taha, Nassun Endelüsiyyun min Tarihi İbn ebül'-Feyyaz, Mecelleti Mecma'el-İlmi el-İraki c. I, ş. 34, 1983, 162-193.

Bu tarihin bize ulaşan parçasının ilk sayfasına baktığımızda sayfanın sonunda Tarık b. Ziyad'ın seferiyle ilgili olayların sonunda "Birinci Bölüm bitti" ibaresini görüyoruz. İkinci Bölüm Musa b. Nusayr'ın seferiyle başlıyor. Dr. H. Münis¹¹⁹ Endülüs tarihçilerinin tarih kitaplarına coğrafyayla giriş yapmaları geleneğini dikkate alarak birinci bölümün coğrafyayla ilgili olabileceği görüşündedir. Abdulvahid el-Merrakuşî'nin¹²⁰ İbn Ebu'l-Feyyaz'ın **el-Memâlik ve'l-Mesalik** adlı bir kitap yazdığını belirtmesi de bunu desteklemektedir. Ancak **el-İber** isimli coğrafya kitabının uzunca bir bölümünün el-Merrakuşî tarafından Mesâlik ve Memâlik kitapları içerisinde değerlendirilmesi görüşü dışında¹²¹ elimizdeki kaynaklarda İbn Ebu'l-Feyyaz'ın **El-Mesâlik ve'l-Memâlik** isimli bağımsız bir kitabının bulunduğunu destekleyecek veri yoktur.

İbn Ebu'l-Feyyaz'ın coğrafyaya dair elimizde bir telifi bulunmamasına rağmen yukarıda zikredilenlere dayanarak **el-İber** kitabının birinci bölümünün coğrafyaya dair olduğunu söylemek mümkündür. **Zikru Bilâdi'l-Endelüs** kitabının meçhul yazarının, İbn Ebu'l Feyyaz ismini kitabının Endülüs ülkesinin nitelikleri ve coğrafyası bölümünü yazarken kendilerinden yararlandığı yazarlar arasında zikretmesi bu eğilimi desteklemektedir¹²².

Geri kalan parçanın metninden ve kitabın diğer çeşitli metinlerinden çıkan, yazarın bu coğrafi mukaddimeden sonra kitabında Endülüs'ün eski tarihi ve ülkenin çok eski dönemlerindeki kralları¹²³ hakkında halk arasında dolaşan efsanelere ve Endülüs yarımadasına ilk giren kişinin haberlerine de yer vermesidir.

İbn Ebu'l-Feyyaz bundan sonra fetih hazırlıklarına, Got kralı Lezrik hakkındaki efsanelere ve onun **Beytül-Hikme** veya krallar evine girmesine geçer. Yazar bundan sonra Tarif b. Malik'in Endülüs'e yaptığı keşif hareketinden bahsederek Tarık b. Ziyad ve Musa b. Nusayr¹²⁴ dönemindeki fetih olaylarını anlatmaya başlar. İbn Ebu'l-Feyyaz, fetihten sonra Valiler, emirlikler ve hilafet dönemini 5/11. yüzyıla kadar anlatır. Elimizde **el-İber** kitabından, yazarın yaşadığı dönemleri anlatan, o yüzyılın başında cereyan eden başka olaylar hakkında rivayetler de vardır. Bunlardan biri Endülüs Emevî halifesi Müste'in-billah lakaplı Süleyman b. el-Hakem b. Süleyman b. Abdurrahman en-Nasır (400-407/1009-1016) hakkındadır. Aynı şekilde İbn Ebu'l-Feyyaz (421/1030) senesinde vefat eden

119. Risaletün fi Fadlı'l-Endelüs, fi Nefh'it-Tib, III, 182.

120. el-Hulletüs-Siyera II, 310-312.

121. Tarihü'l-Endelüs li-İbnil-Kerdebus ve Vasfihi li-İbni's-Şebbat, (Nassani Cedidani) 164.

122. Tarihul-Coğrafiyyetü vel-Coğrafiyyin fi'l-Endelüs, 106.

123. el-Mucib fi Telhis-i Ahbaril-Mağrib, Thk. M. Said el-Uryan, Kahire, 1963 431.

124. Krş. Münis a.g.e. 107.

Muhammed b. Abdümelik el-Muzaffer b. Ebi Amir el-Mansur'un Doğu Endülüs'ün bir kısmı üzerindeki egemenliğinden ve Hayran el-Amiri'yle olan ilişkisinden bahsetmektedir¹²⁵.

Görülüyor ki bu kitap öncelikle Endülüs tarihine ayrılmıştır. İbn İzarî, Ukbe b. Nafi el-Fihri'nin uzak Sus'a¹²⁶ saldırısından bahsederken İbn Ebu'l-Feyyaz'ın metinlerinden birini nakleder.

Bu konu İbn Ebu'l-Feyyaz'ın kapalı olarak Arapların Kuzey Afrika'daki tarihinden de bahsetmiş olabileceğini gösterir. Bu varsayımı destekleyen fazla bilgi mevcut değildir. İber kitabı sırf tarih olaylarını vermekle yetinmez. Abdulvahid el-Merrakuşi'nin naklettiği aşağıdaki metinden anlaşılan kitabın, siyasi meselelere ilave olarak kültürel konulara da değindiğidir.

"İbn Ebu'l-Feyyaz, Kurtuba şehriyle ilgili olarak anlattı: Kurtuba'nın doğu banliyölerinde 170 kadın Kûfi hatla mushaf yazardı. Bu doğu bölgesi Endülüs'ün bölgelerinden sadece biri, diğer bölgelerini de kapsak sayı ne kadar olur.¹²⁷"

Bu metinde Kurtuba'daki ilmi hareketlerde kadınların rolünden bahseden faydalı istatistikî bilgiler vardır. Eğer biz bu kitabı bulabilseydik muhtemelen Endülüs'ün bu mihim yönü hakkındaki bilgilerimiz büyük ölçüde artardı.

İbn Ebu'l-Feyyaz, Endülüs coğrafyası ve İslâm'dan önceki tarihinden bahsederken kendisinden önceki ve çağdaşı tarihçi ve coğrafyacıardan yararlanmıştır. Misal olarak kendisinden ve Endülüs tarihi yazımındaki rolünden az sonra bahsedeceğimiz Uzri'yi verebiliriz. İbn Ebu'l-Feyyaz'ın özellikle kitabını düzenlemesinden ve biri tarihe diğeri coğrafyaya ait iki bölüme ayırmasından dolayı coğrafyacı ve tarihçi Ahmed b. Muhammed er-Razî'nin eserlerini tanımış ve ondan faydalanmış olması gerekir. Tarih eserlerini bu şekilde düzenlemek Ahmed er-Razî'den sonraki pek çok tarihçinin izlediği bir methodür. İbn Ebu'l-Feyyaz'ın kendilerinden nakilde bulunduğu diğer tarihçilerden Abdümelik b. Habib es-Sülemi, Maride şehrinin fethi bahsinin sonunda bu haberde ona dayandığına işaret etmekle¹²⁸ birlikte İbn Habib'in matbu kitabında bu etkiye dair bir işaret yoktur. Bu yüzden de İbn Ebu'l-Feyyaz, bu olayı bize ulaşmayan başka bir nüshadan nakletmiş olabilir¹²⁹. Her halükârda İbn Ebu'l-

125. Zikru Biladi'l-Endelüs ve Fadâiha 29.

126. İbn Ebu'l-Feyyaz'ın, Endülüs kralı Eşban ve onun Hızır (a.s.) ile karşılaşması hakkındaki rivayeti için bkz. İbni's-Şebab, Vasfu'l-Endelüs, 166-172.

127. İbn Ebu'l-Feyyaz, önceki nottaki kaynak 128, 132, 167, 168.

128. İbnul-Hatib'in rivayetiyle İbn Ebu'l-Feyyaz, A'malu'l-A'lam, İspanya'ya ait 2. kısım nşr. Levi-Provencal, Beyrut 1956, 77.

129. İbn Ebu'l-Feyyaz hakkında, el-Beyanu'l-Muğrib, I, 27.

Feyyaz'ın verdiği bazı bilgiler, İbn Habîb'in yazdıklarıyla -özellikle efsanelere verdiği önem konusunda- benzeşmektedir. Bu, İbn Ebu'l-Feyyaz'ın¹³⁰ İbn Habîb'in *Tarih* isimli kitabından bilgi aldığını ve tarih yazımının bu geç döneme kadar bu tür rivayetlerin etkisinden kurtulmadığını göstermektedir. Aynı durum Abdülmelik b. Habîb es-sülemi'den bahsederken yukarıda yer verdiğimiz doğu kökenli rivayetler için de geçerlidir.

Yine İbn Ebu'l-Feyyaz, İbn Kutîyye diye bilinen Ebu Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdulaziz'den de nakilde bulunur. Elimizde İbni eş-Şebbat'ın zikrettiği, İbn Ebu'l-Feyyaz'ın İbn Kutîyye'den faydalandığını gösteren bir metin bulunmaktadır. Bu metinde son Got kralının ismi Zerik değil Lezrik olarak belirlenmektedir¹³¹. İbn Ebu'l-Feyyaz özellikle Got kralı Witiza'nın çocukları ile Tarık b. Ziyad arasındaki ilişkiler konusunda İbn Kutîyye'nin rivayetine dayanır. Onlar 3000 köye¹³² varan Endülüs'teki kayıplarının telafisine karşılık Müslümanlarla yardımlaşmayı tercih etmişlerdir. Bu tarihçinin rivayet ettiği olaylar hakkında ihtisas kaynaklarına müracaata verdiği önem, yukarıda geçen bilgileri *el-İber* kitabında kullanması, bu tarihçinin tarih yazıcılığı alanında Endülüs deneyimini tam olarak kavradığını göstermektedir. İbn Kutîyye, az evvel işaret ettiğimiz gibi aslen bu aileye mensup olup onların tarihine önem vermesi sebebiyle Witiza ailesinin konumunu, Arap fatihlerle ilişkilerini ele alan tarihçilerin en üstünlerindedir.

İbn Ebu'l-Feyyaz yaşadığı döneme yakın olayların tarihini yazarken kendi özel gözlemlerine dayanır veya şöyle der: "Kardeşlerimden biri bildirdi.¹³³" Veya olaylara katılan veya gören ravilerden nakleden çağdaş tarihçilere dayanır. Bunun örneği İbn Hazm'dan yaptığı rivayettir. O der ki: "Bize fakih Ebu Muhammed Ali b. Ahmed haber verdi ve dedi ki: "Bana Muhammed b. Musa b. Azzun haber verdi. O da dedi ki: "Kurtuba da Naure tarafındaki gezinti yerinde toplandık. İbn Ebi Amir'le birlikteydik, o yetişme çağındaydı..." Daha sonra İbn Ebu'l-Feyyaz, İbn Amir el-Mansur'un Endülüs krallığına yükselme arzusunun yer aldığı rivayeti zikreder. Bu rivayette İbn Ebi Amir, arkadaşlarından bu rüyayı gerçekleştiği zaman kendisinden üstlenmeyi istedikleri görevi istemelerini istiyor¹³⁴. İbn Ebu'l-Feyyaz'ın çağındaki bazı olaylarla ilgili bu rivayetlerinin bir kısmını İbnu'l-Ebbar bize ulaştırmıştır. Bu rivayetler Emevî halifesi Süleyman el-Hakem hakkında olup içerisinde onun şiirinden örnekler, halifelige gelişinin öncesine ve sonrasına ait olaylar yer almaktadır. O, bunların hepsini dirayet, marifet ve rivayet ehli bir Elmeriye'li olan Said b. Ahmed b. Abdurrahman'dan¹³⁵ (Ö. 462/1069) nakletmiştir¹³⁶. İbnu'l-Hatib

130. *el-Mucib fi Telhis-i Ahbaril-Mağrib*, 456-457.

131. Bkz. Taha, 118 nolu nottaki kaynak 184.

132. Geniş bilgi için, İbn Habîb, *İstiftahi'l-Endelüs*, 221-243.

133. Bkz. a.g.e., 225.

134. İbn Ebu'l-Feyyaz hakkında Sılatu's-Samt, 168.

135. a.g.e., 169-170. İbnu'l-Kutîyye, *Tarihu'l-İftitahi'l-Endelüs* 3-4, 8.

136. *el-Hulletus-Siyera* II, 11.

bize, İbn Ebu'l-Feyyaz'ın kendi dönemindeki Amiri kalıntıları ve Endülü's'teki faaliyetleri¹³⁷ ile ilgili verdiği bilgileri ulaştırmıştır. Bu haberler işin doğası gereği o hadiseleri gören, yaşayan ve sonra da rivayet etmiş olan birinin ifadelerine dayandığı için büyük öneme sahiptir.

İbn Ebu'l-Feyyaz'ın el-İber kitabı bu yönüyle temayüz ettiğinden ondan sonra gelen tarihçilerden büyük bir grup bunun önemini idrak etmiş ve kitaplarında ona dayanmıştır. Bu tarihçilere Kuzey Afrika'dan¹³⁹ ve Endülü's'deki Karmuna¹³⁹ şehrinin valisi Muhammed b. İbrahim b. Haccac'dan bahsederken ona işaret eden İbn İzarî el-Merrakuşî'yi örnek olarak verebiliriz. Yine rivayetlerinde bu kitaba dayanan İbnü'l-Ebbar da Mansur b. Ebi Amir'in Barselona şehrine yaptığı seferden söz eden uzunca bir rivayeti bu kitaptan nakletmiştir. Biz bu metinde İbn Ebu'l-Feyyaz'ın verdiği tarihleri araştırma ve miladi tarihlerle karşılaştırma çabasını görüyoruz¹⁴⁰.

Abdulvahid el-Merrakuşî, yukarıda zikrettiğimiz gibi, Kurtuba tarihiyle ilgili İbn Ebu'l-Feyyaz'dan bir metin nakletmektedir. Aynı şekilde Makkari de İbn Ebu'l-Feyyaz'ın metinlerinden birine dayanmaktadır. O bu metinde Emir Abdurrahman b. el-Hakem'in bazı Kurtuba fakihlerini amir için şer'i bir fetva çıkarmak üzere makamında toplamasının hikayesini anlatır. Fakat görülüyor ki tarihçilerden **El-İber** kitabından en çok faydalanan ve sayısız rivayette bulunan İbn Şebbat'tır¹⁴¹. Biz onun kitabından bahsederken bunların bir kısmına genişçe yer verdik. Son olarak İbn Ebu'l-Feyyaz'ın tarihinin geri kalan kısmında valilerin iktidar süreleriyle ilgili anlattıklarıyla İbnü'l-Hatib'in **A'malül-A'lam** adlı kitabında anlattıkları arasında benzerlikler vardır. Bu da İbnü'l-Hatib'in bu bilgileri bundan bahsetmeğe bile el-İber kitabından naklettiğini göstermektedir. Fakat İbnü'l-Hatib sonraki bölümünde¹⁴² İbn Ebu'l-Feyyaz'ın ismine işaret ederek ondan Emir Abdurrahman b. Muaviye ile ilgili bir rivayet nakletmektedir.

Yine İbnü'l-Hatib, bize el-İber kitabından¹⁴³ nakledilen diğer bazı rivayetleri de ulaştırmıştır. Biz bu rivayetlere İbn Ebu'l-Feyyaz'dan ve kitabının kaynaklarından bahsederken işaret ettik.

137. el-Hulletüs-Siyera II, 10-11.

138. A'malü'l-A'lam 77-78.

139. İbn Beşkuval, I, 236/237.

140. A'malü'l-A'lam, 193-194.

141. el-Beyanu'l-Muğrib, I, 27, ayrıca bkz. Taha, Mevaridi Tarihi İbni İzarî el-Merrakuşî an Şimali Afrika minel Feth ile Eidayeti Ahdi'l-Murabitin, Mecelleti Mecmai'l-İlmi el-İraki, C. 4., s. 36, 242.

142. el-Beyanu'l-Muğrib, II, 129, ayrıca bkz. Taha, Mevaridi Tarihi İbni İzarî el-Merrakuşî anil-Endelüs mine'l-Feth ile Nihayeti asrit-Tavaif, a.g. dergi C. 4., S. 37., 334-336.

143. el-Hulletüs-Siyera II, 312-313.

Ahmed B. Ömer el-Uzrî

Tarih ve coğrafyayla ilgilenen başka bir şahsiyette, 393/1002 senesinde Zilkadenin 4'ünde doğup 478/1085 senesi Şaban ayının sonunda vefat eden İbn Ebu'l-Feyyaz'ın çağdaşı Ahmed b. Ömer b. Enes el-Uzrî'dir. el-Uzrî, Müslümanların fethinden sonra Endülüs'e yerleşen Arap Uzre kabilesine mensuptur. İspanya'nın güney doğusunda halen mevcut olan Elmeriye şehrinde yer alan Dalas köyü bu kabilenin yerleştiği en önemli merkezlerden biriydi¹⁴⁴. Uzrî, ilim tahsili için ana-babasıyla birlikte gittiği Hicaz, Irak ve Horasan'da¹⁴⁵ bir grup muhaddisden ders aldı. Endülüs'e döndüğünde hadis rivayeti, okutması ve yazdırmasıyla meşhur, bu ilimle uğraşanlar nazarında güvenilir, isnadına değer verilen büyük bir alim oldu. Fakat her ne kadar biyografisini yazanlar buna temas etmeseler de Uzrî'nin hadisten başka tarih ve coğrafya ile de ilgisi vardı¹⁴⁶.

İbn Hayr el-İşbili, Uzrî'nin **İktidadu İbkar Evaili'l-Ahbar**¹⁴⁷ isimli eserini zikreder. Söz konusu eserin ismi onun tarihle ilgili olduğu izlenimini uyandırmaktaysa da 'İbn Hayr'ın anlattıklarından anlaşıldığına göre o, Rasulullah (A.S.)¹⁴⁸ döneminde ortaya çıkan fikhî meselelerle ilgili seçkin hadis kitaplarından yapılan seçmelerden oluşmaktadır.

Uzrî'nin Yakut'un belirttiği **A'lamu'n-Nübüvve**¹⁴⁹ isimli bir kitabı daha vardır. Bize bu iki kitabı ulaşmadığı gibi **Tersi'u'l-Ahbar Tenviu'l A'sar ve'l-Bustan Fi Garaibi Buldan ve'l-Mesalik ila Cemi'il-Memalik** isimli tarih-coğrafya kitabından elimizde kalan kitabın onda birini aşmaz ve içerdiği bilgilerin çoğu Endülüs'e dairdir. Dr. Abdulaziz el-Ehvanî, bu değerli parçanın tahkik ve neşrini 1965 senesinde Madrid'de gerçekleştirerek Endülüs araştırmalarına çok önemli bir hizmette bulunmuştur.

Bu parçada bizi ilgilendiren, içerdiği tarihi malzemedir. Bu da özellikle yukarı körfez bölgesi ve günümüz İspanya'sının güney doğusundaki Tudmir bölgesi ile ilgili olarak Endülüs tarihi hakkında bilgilerimizdeki bariz bir açığı kapatmaktadır. Son bölge Tudmir, Uzrî'nin bahsettiği bölgelerin ilkidir. Yazar burada oranın fethinden, Abdulaziz b. Musa b. Nusayr'ın Teodemiro'nun yöneticisiyle yaptığı antlaşmadan bahseder.

Uzrî, bölgedeki Mudariler ile Yemeniler arasındaki olaylardan ve oradaki ayaklanmadan da ayrıntılı olarak bahsetmiştir. Uzrî'nin naklettiği

144. Nefhü't-Tib, II, 10.

145. Krş. A'malu'l-A'lam, 6-7.

146. a.g.e., 7.

147. İbn Hazm, Cemheretü Ensabı'l-Arap, 450.

148. İbn Beşkuval, I, 66-67, Ayrıca bkz. Yakut el-Hamevî, Mucemu'l-Buldan, Beyrut, 1957, II- 460.

149. Krş. Mûnis, Tarihu'l-Coğrafiyyeti ve'l-Coğrafiyyin fi'l-Endelüs, 532.

Got kralı ile Müslümanlar arasındaki barış anlaşması kitabın bu bölümünün en önemli tarihi kaynaklarından sayılır. Çünkü Uzrî' bu anlaşmanın metnini zikreden ilk tarihçilerdendir. Hatta o, buna işaret eden en eski Arap yazarlardandır¹⁵⁰.

Aynı şekilde Uzrî, Endülüüs'ün bölgelerini anlatmaya devam ederek Valensia, Zaragoza, Huesca, İsbiliyye, Sidonia ve İberyaya yarımadasının diğer bölgelerinden bahsetmiştir. Uzrî' bu kitabında Hacib Mansur Muhammed b. Amir'in İspanya Hristiyanları topraklarında yaptığı savaşlar hakkında önemli bilgiler aktardığı gibi (330/932)'den kendi dönemine kadar olan Taberi'deki olaylardan da bahsetmektedir. Bu son konu kitabın konularının en önemlilerindedir. Zira o, bu olayları bizzat yaşamıştır ve bu olaylar yaşadığı şehirde olmuştur. Bütün bu metinlerden anlaşılıyor ki gerçekte Uzrî'nin kitabı her ne tarih hem de coğrafya kitabıdır. Uzrî ve çağdaşı İbn Ebu'l-Feyyaz yukarıda bu alandaki rolüne işaret edilen Ahmed er-Razî gibi tarih ve coğrafyayı birleştirmişlerdir. Uzrî ve bu alandaki rolüne yukarıda değinilen İbn Ebu'l-Feyyaz, Elmeriye şehrinde yaşamış ve muhtemelen birbiriyle görüşerek özellikle tarih ve coğrafya alanındaki yönelişlerinde birbirlerini etkilemişlerdir¹⁵¹.

Uzrî'nin kitabındaki yöntemi her bölge hakkındaki coğrafi bilgileri özetleyerek kaydetmektedir. Kitap, bir bölgeyle ilgili Fetih'ten itibaren bazen de Got döneminden itibaren tarihi olayları ve ayrıntılarını vermektedir. Ancak Uzrî, bazen tarih yazımında özellikle de tek bir olayı anlatırken kronolojiye uyar ve olayın daha sonraki yöneticiler dönemindeki gelişimini de izler¹⁵².

Uzrî'nin tarihini yazdığı beldenin başına gelen tabii afetleri kaydetmeye önem vermesine örnek olarak, Tudmir ve İvela bölgesinde 440/1048 yılında meydana gelen ve mal kaybına yol açan şiddetli depremden söz etmesi verilebilir¹⁵³. Uzrî' tarihini yazdığı toplumla ilgili gözlemlerine ve toplumsal sorunlara önem verir. Uzrî, her şehri ve oranın halkını kendi izlenimlerine dayalı ilginç özellikleriyle tanıtmaya çalışır. Mesela o, Balensiye halkından söz ederken gayretsizliklerini şöyle anlatır:

"Onların neredeyse tamamını gayretsiz görüyorum. Halk ister fakir olsun, ister üst tabakalardan olsun, oranın tüccarlarını kendi rahat ve konforları için kullanmıştır. Balensiye'de maddi durumu biraz iyi olan herkesin bir veya birden fazla şarkıcısı vardır. Oranın halkı çok şarkı söylemekle övünür. Falanın üç, dört veya daha fazla

150. İbn Hayr, Fihrist, nşr. Julian Ribiera, Sarakusta 1893, 222.

151. a.g.e., 473.

152. Mucemu'l-Buldan II, 460.

153. el-Uzrî, a.g.e., 4-5.

sazı vardır, derler. Duyduğuma göre Balensiye'de bir şarkıcı temiz bin miskalden fazla eder. Değeri bin miskalin altında olanların ise sayısı pek çoktur¹⁵⁴.”

Belki konuyu anlatırken Uzrî biraz mübalağalı davranmış olabilir. Çünkü Balensiye halkı şehirdeki ilmi ve kültürel hayatın başka alanlarıyla da ilgilenmekteydi¹⁵⁵.

Uzrî, Endülüs'de bu dönemde yaşayan tarihçilerin çoğu gibi yöneticilerin tarafına meylederdi. Bu yüzden onun, Endülüs'ü yöneten Emevî ailesine meylettiğini hatta bu aileye kutsallık nazarıyla baktığını görüyoruz. Ona göre Emevî emir, Müslümanların koruyucusu ve meşru imamıdır. Bunun için, Emevî emirlerinin büyüklüğünü ismi anıldığında onun imam lakabını kullandığını görüyoruz¹⁵⁶. Onun bu eğilimini paylaşan İbn Hazm el-Kurtubi de Emevîler'e meyleder ve imametlerinin meşruluğuna inanır. Görüldüğü kadarıyla bunun sebebi, bu tarihçilerin yaşadığı çağın şartlarıyla yakından ilgilidir. Çünkü 422/1031 senesinde Kurtuba'da meydana gelen, İhtilal ve Emevî devletin çöküşünden sonra Endülüs'te peşpeşe felaket ve musibetler ortaya çıkmış ve bunun ardından çıkan karışıklık ortamında güven kaybolmuştur. Bu durum bu dönemde yaşayan yazar ve düşünürleri geçmişe takdir nazarıyla bakmaya, Endülüs Emevîleri dönemini Müslümanların birliğini gerçekleştiren ve onları tek bir imamın (Emevî Emirinin) bayrağı altında toplayan dönem olarak görmeye itmiştir¹⁵⁷.

Uzrî, tarihleri zikretmedeki titizliğiyle temayüz eder. Uzrî olayları anlatırken genellikle hicri tarihleri kullanmakla beraber bazen hicri tarihle beraber miladi tarihi de kullanır. Miladi tarihi doğru belirlemesine örnek olarak İsmail b. Musa b. Fortun b. Kasi'nin es-Suguru'l- A'lâ'daki isyanıyla ilgili aşağıdaki ifadelerini verebiliriz:

“Sonra Saragosa şehrindeki İsmail b. Musa için yaz seferleri tekrarlandı. İsmail bu şehre 265 senesi yazında saldırmış Şevvale karşılık gelen Haziran ayının 4. Günü Perşembe Kinisiye diye bilinen yeri işgal etmişti. Ve kendisi o gün öldürüldü. Sonra Haziranın 8. günü Pazartesi Saragosa'ya yeni bir sefer düzenlendi. Furteş mevzilerinin gerisinde konaklayan ordu ekinleri talan etti ve 12 gün boyunca Şilon köyünü yakıp yıktı. Ordu haziranın 17'si Cuma günü Şilon'dan Berce'ye geçti. Berce, Saragosa ve İskaniye şehirlerini yağmaladıktan sonra Zilkade'ye karşılık gelen Haziranın bitimine 3 gün kala Cuma günü¹⁵⁸ asker, Batatile'yi işgal etti.”

154. Bkz. Taha, Nassun Endelüsiyyin min Tarihi İbn Ebu'l-Feyyaz, 167.

155. Krş. el-Uzrî, 35-36.

156. a.g.e., 8.

157. a.g.e., 18.

158. Bkz. Kerim Uceyl Hasan, el-Hayatu'l-İlmiyye fi Medineti Belensiya el-İslamiyye, Beyrut 1976.

Uzrî, söz konusu tarihi doğru olarak hesaplamıştır. Çünkü 879 senesi Haziran veya Yunyosu 265 senesi Zilkade ve Şevvaline karşılık gelir¹⁵⁹.

Uzrî'nin tarihi bilgilerinin kaynakları tarihini yazdığı konuların ve yüzyılın farklılığına göre değişir. Önce Endülüs'ün eski tarihinden söz eden Uzrî, ülkeye İslam'ın girmesinden önceki olayları anlatırken bu eski haberleri yazan kitaplara dayanır. O, bu kitaplardan faydalandığını açıkça yazar. Misal olarak İşbiliye'nin ilk tarihinden söz ederken şöyle der: "Eski olayların tarihini yazan bazı kitaplar zikrediyor ki Eşban b. Taytaş..."¹⁶⁰ Görülüyor ki Uzrî'nin dayandığı bu eski kitapların en Orasio'nun yukarıda işaret ettiğimiz Kitabı't Tarih'idir.

Biz bu kitabın Kurtuba'daki Hıristiyanların kadısı Velid b. Hayzeran ve Kasım b. Esbağ el-Beyani tarafından Mustansır için Arapçaya tercüme edildiğine yukarıda işaret etmiştik. Uzrî bu tercümeden de faydalanmış veya bu kitabı kullanan ve Endülüs tarihine coğrafi bir giriş yaparken bu kitaptan faydalanan Ahmed er-Razî yoluyla ondan nakilde bulunmuştur. Uzrî'nin söz ettiği şehir isimlerini açıklarken ve kökenlerinden bahsederken yaptığı açıklamalar da onun bu kitaba dayandığını gösteriyor. Buna örnek olarak Zaragoza'dan bahsederken onun isminin Latince'de "Cacer Augusto" olduğunu ve orayı yapan Sezar Augusto¹⁶¹ isminden türediğini söylemesini verebiliriz. Bu şehir isminin Latin dilindeki karşılığı Sezar Augusto'dur ve "Cacer" lafzı Sezar olarak kabul edilir. Orasio¹⁶² tarihinin Arapça tercümesinde bu bilgi vardır. Uzrî, aynı şekilde Lorca'yı Lâtince'deki sağlam zırh anlamındaki Lorca¹⁶³ ile Orhivela'yı da altın¹⁶⁴ ile açıklar.

Uzrî'nin dayandığı diğer eski kitaplardan biri de St. Isidore of Seville'nin Tarih ul-Got vel-Vandal ve 's-Sevif adlı kitabıdır. Bu yazarı Eşizer ismiyle kaydeden Uzrî, onu bibliyografya alimi¹⁶⁵ diye tanıtır. Uzrî'nin Gotlar hakkındaki sözleri San İzodor el-İşbilî'nin kitabında bulunan tarihî hakikatlerle neredeyse tamamen uyum içindedir¹⁶⁶.

Uzrî'nin, Müslümanların Endülüs'e girmesinden sonra ortaya çıkan olaylar hakkında faydalandığı kaynaklar olayların doğasına ve gerçekleştiği döneme göre değişir. Kendisinden önceki olaylar açısından bakılınca dayanaklarının büyük çoğunluğu Ahmed er-Razî ve oğlu gibi Endülüs ta-

159. el-Uzrî, 26, 27, 29, 30, 37.

160. Bkz. Taha, Dirasat fi't-Tarihî'l-Endelüs, 161.

161. el-Uzrî, 33.

162. Bkz. Freeman-Gernfil, et-Takvîmani'l-Hicri ve'l-Miladi, (ar. Terc. Hüsam Muhyidin el-Alusi, Bağdad 1970), 35.

163. el-Uzrî, 97.

164. a.g.e., 21.

165. a.g.e., Muhakkikin ta'liki, 143.

166. a.g.e., 1.

rihi yazarlığında büyük bir güce sahip güvenilir tarihçilerdir. Fakat o, bir iki istisna dışında onlara pek işaret etmez¹⁶⁷ ya da sadece ismini zikretmekle yetinir. "Ahmed b. Ömer dedi ki: ...;"¹⁶⁸ veya "tarihçiler Endülüslülere dedi ki: ...; ..."¹⁶⁹. Bazen de onun bu atıfları öyle kapalı olur ki, bulmak mümkün olmaz. Fakat insanlarla bizzat görüşmeye ve ağızdan naklede dayanan Uzrî, örnek olarak aşağıdaki ibareleri zikreder: "Bir topluluk bana bildirdi..."¹⁷⁰ "İnsanların mahir olanlarından bir grup bana anlattı."¹⁷¹ "Saragosa halkından bir grup, bunu bana anlattı..." gibi¹⁷².

Uzrî bazı olayların meydana geliş şartlarını çağdaşı olan ve olayların iç yüzünü bilenlerden soruşturma ve şahsi araştırma yöntemiyle ayrıntılı olarak bildirir. Buna örnek olarak, Saragosa kadısına iki kabir hakkında sorduğu soruyu gösterebiliriz. Denildiğine göre bu iki kabir, Endülü's'e Musa b. Nusayr'la beraber giren iki kişiye aittir¹⁷³. Aynı şekilde Uzrî, bazı Lorca'lıların şehrin hakimi, Abdurrahman b. Vaddah aleyhinde şehri Halife en-Nasır'a teslim için düzenledikleri komployla ve İbn Vaddah'ın bu olayı nasıl ortaya çıkardığı, bu entrikaları çevirenleri nasıl cezalandırdığı ile ilgili rivayetleri de böyledir. Uzrî diyor ki: "Vezir Ebu Osman Said b. Buştegîr'e bu konuyu sordum. Bana güvenilir ve meşhur Mürsiyelilerin şahitlik ettiği bu olayı içeren bir anlaşma gösterdi."¹⁷⁴ Aynı şekilde Uzrî'nin haberlerini doğrulamaya çalıştığını ve bu amaçla Lorca şehri halkının ileri gelenlerinden ve meşhurlarından olan Said b. Buştegîr gibi konuyla ilgili olanlarla istişare ettiğini görüyoruz¹⁷⁵.

Uzrî'nin kitabında kullandığı üsluba gelince: bu kısa cümleleriyle kendini gösteren güzel bir üsluptur. O, tarihi hadiselerin maksatlarını ince eleyip sık dokuyarak okuyucunun kolayca anlayabileceği bir şekilde verir. Daha önce bahsettiğimiz bu üslup, Uzrî'den önceki Endülüslü tarihçilerin özellikle Ahmed er-Razî ve oğlu İsa'nın üslubuna benzemektedir.

Fakat Uzrî ve İbn Ebu'l-Feyyaz, Ahmed er-Razî ve oğlu İsa devrinde epeyce geç dönemlerde gelmelerine rağmen Endülüs tarih yazıcılığında farklı bir tarz geliştirmeyi başaramamış ve kendilerinden önce

167. a.g.e., 1.

168. a.g.e., 98. San Isidore, Ortaçağ bilginlerinin ileri gelenlerindendi. M. 506 yılında doğdu, İşbiliye şehrinin piskoposu (uskuf) oldu. 636'daki ölümüne kadar bu makamda kaldı. Uzrî'nin nakilde bulunduğu şimdi sözü edilen kitabı dışında, başka eserleri de vardır. Bunlardan biri de dünyanın yaratılışıyla başlayıp 615 senesine kadar gelen Cronica Mayora isimli büyük dünya tarihidir. Bkz. San Isidore'un eserinin İngilizce tercümesinin mukaddimesi, History of the Goths, Vandals and Suevi, translated from the Latin by Gordon D. Ford, Leiden 1970, VII.

169. Daha geniş bilgi ve mukayese için bkz. Taha, Dirasat fi't-Tarihi'l-Endelüs 156-157.

170. Bkz. el-Uzrî 25, 28, 42, 49, 64.

171. a.g.e., 21, 41.

172. a.g.e., 90.

173. a.g.e., 6,

174. a.g.e., 6.

175. a.g.e., 24.

geçen tarihçilerin tarzı üzerinde devam etmişlerdir. Bu iki tarihçi onlardan yazım konusunda, kaynakların seçiminde ve tarihin coğrafyayla birleştirilmesinde etkilenmeyi sürdürmüşlerdir. Böylece Ahmed ve İsa er-Razî'nin yazdıkları, onları izleyenlerin dayandıkları esas olmaya devam etmiştir. Çünkü onların eserleri 4/10. yy'da Endülüs'teki tarih yazıcılığının zirvesi olarak addedilmişlerdir ve Endülüs 5/11. yüzyıla kadar tarih yazımı alanında, bu iki tarihçi gelmesini görmemiştir. Bu dönemde gerçekten İslam tarihçilerinin en büyüklerinden Endülüs'ün ve Batı'nın, bütün Ortaçağ boyunca yetiştirdiği en büyük tarihçi olan Ebu Mervan Hayyan b. Halef b. Hayyan (ö. 469/1076) ortaya çıkmıştır. Endülüs'te Arap İslam varlığının başlangıcında yeni çıkmış bir ilim sayılan tarih yazımı onun döneminde en yüksek noktasına ulaşmıştır. Bunun için biz bu araştırmanın sınırları içinde bu noktada duruyoruz. Çünkü İbn Hayyan'ı, eserlerini ve Endülüs Arap tarihi yazıcılığına katkılarını araştırmak, doğuş ve oluşum döneminin değil, olgunluk ve zirve döneminin konusudur.